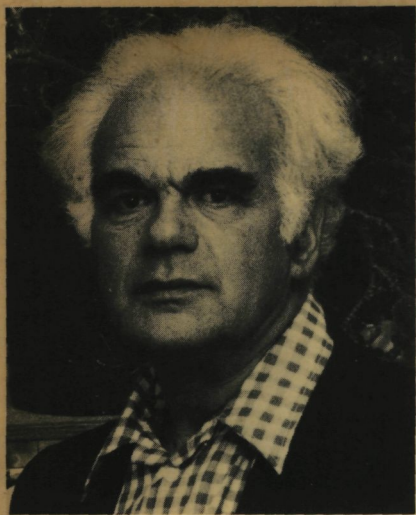

Sal Santen
Stormvogels
Roman

Stormvogels is een tweedelige roman waarvan de onderdelen zowel in tijdsverband als thematiek een nauwkeurige eenheid vormen. Het eerste deel 'Bokkie' bestaat uit drie verhalen waarin het zoeken van een niet-orthodoxe joodse jongen naar een meisje beschreven wordt, tezamen met het proces van assimilatie en de daarbij behorende conflicten met de eigen familie, en uiteindelijk een huwelijk met een niet-joods meisje.

Het tweede deel 'Stormvogels', bestaat eveneens uit drie verhalen en beschrijft het gezinsleven tijdens en vlak na de Tweede Wereldoorlog. De moeilijkheden, de beslissing over 'het nemen van kinderen' en een zwangerschap tijdens de Hongerwinter worden op uiterst sfeervolle wijze beschreven. De uitzonderlijke compositie van

Stormvogels – twee drieluiken die weer bij elkaar horen – verleent er een geheel eigen charme aan. Dit is in een bestek van luttele jaren Santens zesde boek. Bij de Arbeiderspers verschenen *Deze vijandige wereld*, *Julie is jodenvolk*, *Een geintje* en *Sneevliet, rebel*. Bij de Wetenschappelijke Uitgeverij verschenen Santens politieke herinneringen: *¡Adiós Compañeros!*

* Het merkwaardige is dat wat mooier en pregnanter weergegeven is dan het in werkelijkheid was, toch echter en waarheidsgetrouwer is dan een bandopname ooit kan zijn. – Jan Rogier in *Vrij Nederland*

* Santen is dichter zoals hij revolutionair was: hij heeft geen vrede met het haalbare. – J.F. Vogelaar in *De Groene Amsterdammer*

ISBN 90 295 3773 6

GROTE
ABC

Stormvogels

Grote ABC nr 282

Sal Santen *Stormvogels* Roman

Amsterdam • Uitgeverij De Arbeiderspers

Copyright © 1976 Sal Santen, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van B.v. Uitgeverij De Arbeiderspers, Singel 262, Amsterdam. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photo-print, microfilm or any other means, without written permission from B.v. Uitgeverij De Arbeiderspers, Singel 262, Amsterdam.*

Omslag: J. M. W. Turner: *Calais Pier*; detail. Reproduced by courtesy of the Trustees, The National Gallery, London.

Ontwerp omslag: Marjo Starink

Druk: Tulp, Zwolle

ISBN 90 295 3773 6

Inhoud

Het Bokkie 7

1. Het Bokkie 9
2. Blauwtje 33
3. Liesje 54

Stormvogels 77

1. Bevruchting 79
2. Dracht 110
3. Geboorte 144

Het Bokkie

*In liefde opgedragen
aan mijn dochters Ellen en Karen*

Er is niets poëtischer dan de waarheid.

MULTATULI

De scherpe, bitterzoete geur van kamferspiritus, waar moeder haar winterhanden mee had ingesmeerd, maakte mij wee, en woedend duwde ik de hand weg waarmee ze mij over mijn hoofd wilde aaïen. Dat mens wist het altijd beter. Poffen bij de AJC, alsof dat kon. Met het Paaskamp meegaan zonder te betalen...

‘Het is niet waar dat wij niet besjollemen,’ wierp moeder tegen. ‘Ze kunnen toch wel een of twee weken geduld hebben? Wij moeten zo vaak op het geld van onze klanten wachten.’

Alsof dat hetzelfde was, schoenen maken en met de AJC meegaan. ‘U snapt er niets van,’ snauwde ik, en trok mijn schouders op. Zij hoefde het heus niet meer te proberen, maar als gewoonlijk gaf ze het niet op tegen mijn verzet.

‘Het is voor je eigen bestwil. Toe nou, luister nou naar me. Het zal goed voor je zijn er eens uit te wezen. Je hebt het op de hbs. al zo druk nu je gauw naar de derde klas gaat. Je ziet het aan je zusje. Had die maar wat meer rust genomen, dan was ze niet ziek geworden.’

Als ze daarover begon wist ik niet wat ik moest antwoorden. Ik was toch zeker veel sterker dan een meisje, maar dat kon je tegen haar niet zeggen. Overal had ze toch wel weer een antwoord op.

Daar ik niet reageerde, gooide ze het over een andere boeg. ‘Je moet niet zo bang zijn voor de mensen,’ maar ik beet haar toe: ‘Mens, donder op,’ en zij verweet mij bitter dat ik thuis ook zo verlegen niet was. Toen riep ze

langs de binnentrap naarboven: 'Man, kom eens.'

'Wat is hier aan de hand?' vroeg vader, die van zijn werkkamertje-boven naar beneden kwam.

Moeder vertelde hem van het Paaskamp, van het geld dat er niet was, hoe goed het wel voor me zou zijn eens naar buiten te gaan, dat de Paasdagen toch al zo duur waren vanwege het sanatoriumbezoek en dat ze daarom bij de AJC best op de centen konden wachten. 'Hij moet het aan de Lichtenbergs vragen. Dat zijn goeie mensen, klanten, zodat ze moeilijk kunnen weigeren.'

Wat had dát er nu weer mee te maken, mopperde ik in me zelf, maar liet het niet merken. Vader stond erbij. Dan moest je uitkijken, want die nám het niet als je tegen hem schreeuwde. Ik zal jou eens leren wie de baas in huis is, zou hij misschien zeggen, of: wie heeft hier een wil, jij of ik. Kinderen hebben niets te willen. Bijna veertien jaar was ik...

'Hoeveel is het?' vroeg vader.

'Vier-en-een-halve gulden.'

'Voor die twee dagen?'

'Drie. We gaan zaterdagmiddag al weg. En de trein is er ook bij inbegrepen.'

'Ze kunnen er anders mee terecht,' antwoordde hij, 'godallemachtig. Bijna vijf gulden. Daar kunnen we een week van eten. Altijd wat bijzonders bij de AJC. Een Rode-Valkenblouse, nou ja, die heb je voor je verjaardag gevraagd. Kort geleden kabelkousen, hoe verzinnen ze het, kabelkousen. Twee gulden voor een paar kousen. En nu dit weer.'

Ik zweeg, zocht koortsachtig naar een argument dat hem niet kwaad zou maken. Hij was zelf ook voor de arbeiders, dat had hij vaak genoeg gezegd. Ik pleitte: 'Zij willen alleen het allerbeste, omdat het voor de arbeidersjeugd is.'

‘En als die arbeiderskinderen het niet kunnen betalen? Dan wordt het een organisatie voor wie het beter hebben, en dat is het al hard aan het worden met al hun dure gedoe.’

Weer hield ik mij stil, zocht naar een oplossing. Moeder had gesproken over poffen. Vooruit dan maar. Als ik niet uitkeek zou vader zeggen dat het helemaal niet doorging, en dan hoefde ik het ook niet meer te proberen. Als hij nee zei was het nee. Maar nu koos moeder mijn kant: ‘Wij zijn met de Paasdagen naar het sanatorium. Die jongen kan toch niet alleen thuisblijven.’

‘En zijn broer...?’ vroeg vader.

‘Die gaat met ons mee.’

‘Dat scheelt me nogal wat, een retourtje met de Gooise stoomtram of zo’n kamp,’ vervolgde vader. ‘Ze zijn stapelmesjogge om van gesjochten mensen het vel over de oren te halen.’

Altijd dat rotgeld. Als ze naar het sanatorium op bezoek moesten, zorgden ze er wél voor dat het er kwam. Dat zou ik ze nu eens lekker vertellen. Het kon me toch niets meer schelen.

Ik schreeuwde de woorden uit zonder op de gevolgen te letten, zoals ik in het zwembad met dichte ogen van de hoge plank was gesprongen.

Vader antwoordde dat ik mijn brutale bek moest houden, dat ik anders een pak slaag kon krijgen zo groot als ik was.

Niemand zei meer een woord. Ik hoorde vaders driftige adem, en ik leunde met mijn ellebogen op tafel, het hoofd in mijn handen.

‘Zit daar niet zo stom,’ begon vader opnieuw, maar ik bleef koppig zitten. Op het jodenschooltje had ik geleerd dat kinderen dat niet mochten, alleen op seideravond, en terwijl ik het mij herinnerde verdween mijn kwaad-

heid. Wat kon mij het schelen. Dan maar niet. En moeder suste: 'Kom nou, die ruzie is nergens goed voor. Toe nou, luister nu eens. Hebben ze geen pot bij de AJC voor kinderen die het niet kunnen betalen?'

'Geen denken aan,' antwoordde vader op hetzelfde ogenblik. 'Wij hebben onze kóvet op te houden. We zijn geen schnorrers.'

'Als je dat niet wilt, laat hij dan bij de Lichtenbergs vragen of hij een week later mag betalen.'

'En als het geld er dan ook niet is?' momperde ik ertussendoor.

'Dan draaien ze er maar knobbeliesjworst van,' zei vader schamper, maar moeder smeekte: 'Plaag die jongen nou niet. Kom, je moet niet zoveel scrupules hebben. Ga naar de Lichtenbergs. Als onze klanten zich zo te sappel maakten over de mezomme, waren we al schatrijk geweest.'

Aarzelend liet ik de ijzeren klopper op de deur vallen, doch hoopte dat ze het niet zouden horen. Dan konden ze net zo goed niet thuis geweest zijn, dan kon niemand er iets aan doen. Maar er werd een wc. doorgetrokken. Iemand liep de gang in.

Wim Lichtenberg, de afdelingsvoorzitter van de AJC-Tuindorp keek mij verbaasd aan door de halfgeopende deur.

Hoe moest ik het vragen?

'Kan ik je ergens mee helpen?' drong hij aan.

Mijn handen waren ijskoud geworden, het klamme zweet stond erin, en ik stamelde: 'We hebben het geld nu niet.'

'Wat voor geld?'

'Voor het Paaskamp.'

'En?'

‘Of ik tóch mee mag. Of het volgende week kan worden betaald. Mijn vader heeft me gestuurd.’

‘Je vader?’ vroeg hij, en schoot even in de lach.

‘Heb je daar die ouwe voor nodig? Dat had je toch ook uit je zelf kunnen vragen? Zo iets is altijd goed, stel je voor, het beste paard van stal.’

Opgelucht haastte ik me weg om het thuis te gaan vertellen, maar door mijn blijdschap heen vroeg ik me af of hij het wel gemeend had toen hij me het beste paard van stal noemde. Vorige week had hij me niet eens goeiedag gezegd op spelavond.

Als je gesjochten was, dan telde je immers niet mee. Dan geloofden ze je niet, ook als je nooit loog, of niet-geloven was eigenlijk niet het woord, ze luisterden eenvoudig niet naar je, alleen wat zij beweerden was belangrijk. Maar hij had het toch goedgevonden, dat poffen? Dat had er niets mee te maken. Als je geen geld had moest je uitkijken dat ze je niet te grazen namen. Ze vonden je vies omdat je ouwe kleren aan had, al waren ze pas gewassen, dat had ik heus wel gemerkt. En als je een keer wat zei, lachten ze alsof het iets grappigs was. Net als toen we met de klas naar die toneelvoorstelling in het lyceum waren geweest. Ik had het heus goed gezien, toen ik zei: ‘Die twee spelers gaven elkaar echt een zoen,’ toch schaterden ze het allemaal uit en wezen naar me, omdat ik zo’n domme opmerking had gemaakt.

In het kamertje van mijn zusje zocht ik naar de schriften met huiswerk dat zij in het sanatorium had gemaakt, en die ik op school aan haar leraren moest geven. Op die manier zou ze niet te veel achter raken. Dan kon ze, als ze weer beter was, misschien meteen examen doen. Ik staarde even naar het koperen bord aan de muur, waarop met gotische letters werd verkondigd:

*Wie hier als vriend naar binnen gaat,
Komt nooit te vroeg,
Maar steeds te laat.*

Dat had vader op de Jodenhoek gekocht toen zij nog niet ziek was, omdat bij ons thuis eens per maand de club van vier meisjes uit haar klas bijeenkwam. Ik had het niet gedurfd, jongens van school mee naar huis te nemen, maar zij trok er zich niets van aan. Die meisjes vonden het best leuk al waren ze van goeie komaf. Tine haar vader was zelfs directeur van een muloschool; al kon je zo iets niet laten merken, ik wou maar dat ik verkering met haar kreeg. Agaath haar vader was ook rijk. Toch had zij tegen mijn zusje verklaard: 'Je zou niet zeggen dat jouw vader maar schoenmaker is. Hij ziet er zo statig uit, hij zou wel burgemeester kunnen zijn.'

Eigenlijk was ik ook heel trots op vader. Vroeger helemaal, toen was ik al blij als hij lachte – over zijn hele gezicht – en dan moest ik meelachen of ik wilde of niet. Ik vond het zelf naar dat ik tegenwoordig zo kribbig werd als hij erbij was. Wist ik maar waarom. Zeker omdat ik zo veel huiswerk had, of omdat we gauw ons rapport kregen. Misschien had hij ook wel zorg, daar kon je als kind geen hoogte van krijgen. Hoewel, kind? Zo klein was ik nu ook niet meer.

'En?' vroeg vader aan tafel, 'is het voor elkaar gekomen?'

'Ja hoor, d'r was niks an,' antwoordde ik onverschillig.

'Daar zag je nu zo tegen op,' zei moeder.

'Hij is overal bang voor,' mengde mijn broer Mark zich in het gesprek. 'Voor meisjes is hij ook bang.'

'Hou jij je mond,' snauwde ik en trapte onder tafel tegen zijn scheen.

'Dat zeggen ze zelf,' ging hij door, maar vader zei dat

hij zich er niet mee moest bemoeien. Toen hield hij met-
een zijn mond. Hij was bang, voor vader was hij bang,
veel banger dan ik, kijk maar eens. Voorzichtig stak ik
mijn tong tegen hem uit, mijn hoofd naar hem toege-
draaid opdat zij het niet zouden zien. Ineens schreeuw-
de hij: 'Pestkop,' wilde me een stomp geven, maar ik
greep zijn hand en liet niet meer los al rukte hij nog zo
hard.

'Afgelopen of niet?' zei vader streng, 'dat gedonder
aan tafel wil ik niet hebben. Anders eten jullie boven jul-
lie bord maar leeg.'

Zwijgend aten wij verder.

'Hij smakt,' mopperde ik.

'Schei je nou eindelijk uit?' vroeg moeder, 'vertel lie-
ver wat je mee moet nemen naar het A J C-kamp.'

Ik doorzocht al mijn zakken, kon het lijstje niet vin-
den, rende naar de keuken waar ik het op het aanrecht
had laten liggen toen ik even met mijn mond aan de
kraan een beetje water had gedronken, maar waar ik was
weggejaagd.

Ik hield het lijstje voor mij toen ik weer binnenkwam,
liet het vader zien. Hij las het aandachtig.

'Toe maar, een pyama ook. Of een hansop, dat valt me
mee. Tandpasta, tandenborstel. Een deken of slaapzak.
Een rugzak. Vertel ze maar dat in Londen de paarden
een zak onder hun staart hebben, daar vangen ze de ne-
viegem in op.'

'Plaag hem nou niet,' maande moeder, 'hij moet toch
geholpen worden. Hebben we niet die koffer staan waar
je een slot op moest zetten, voor die klanten in de Maan-
straat? Ze zijn al drie maanden verhuisd, en als ze al
mochten komen opdagen, dan toch niet met de Paasda-
gen.'

Dat zouden ze wel willen, dat ik met een koffer naar

een AJC-kamp ging. Dan ging ik net zo lief niet mee. Een beetje voor gek lopen...

‘Daar denk ik niet aan, een koffer is burgerlijk.’

Mark begon hard te lachen.

‘Je bent toch op de hogere burgerschool.’

Er werd niet op gereageerd. Niemand sprak meer een woord. Moeder schepte opnieuw eten op onze borden, wou mij te veel jus geven, maar ik had haar gelukkig in de gaten, ze wist heus wel dat ik het niet lustte... Vader kreeg natuurlijk weer het grootste stuk vlees. Als ik er wat van zei wist ik het antwoord al: ‘Hij moet er het hardst voor werken, als jij getrouwd bent later kun jij het grootste stuk nemen.’

Vader fronste, alsof hij ergens over prakkizeerde, zijn voorhoofd. Zijn glanzende, donkerbruine ogen keken mij doordringend aan, zodat ik er verlegen van werd.

‘We hebben op zolder nog een ransel liggen,’ zei hij in gedachten, ‘die heb ik vroeger eens gekocht toen je al die oorlogsrommel voor een habbekrats op de kop kon tikken. Kun je die niet meenemen naar het kamp?’

‘Dat gekke ding? Daar loop ik niet mee. Dan kijkt iedereen naar me.’

‘Jij hebt altijd wat. Je had in een ander huisgezin geboren moeten worden, bij rijke mensen. Het is hem weer niet goed genoeg.’

‘Dat heeft er niks mee te maken.’

‘Waarom niet?’ vroeg Mark.

‘Daarom niet.’

‘Daarom is geen reden, als je van de trap afvalt dan ben je gauw beneden.’

‘Wat zijn jullie toch bezig vandaag,’ zuchtte moeder, en tegen mij zei ze: ‘Mankeert er soms iets aan het ranseltje?’

‘Dat bruine ding? Met die lange haren? Alsof je met

een pruik op je rug loopt. Een bokkie is het. Toen vader failliet ging wouen ze dat niet eens hebben,' zei ik in het wilde weg.

Vader onderbrak me in razende drift: 'Hou nou een keer je kaken op elkaar. Dat kakelt maar aan één stuk, als een kip zonder kop. Dan ga je niet mee naar dat kamp, versta je me. Dan krijg je een drol. Vooruit, de kamer uit.'

Toen ik van de bus naar huis liep, zag ik vader aan de overkant op de Zonneweg lopen, het hoofd enigszins achterover, met grote, rustige stappen, alsof hij nooit haast had. Hij had zijn gleufhoed op en zijn goede pak aan, kennelijk ging hij naar de stad om leer te kopen. Wij liepen vlak langs elkaar, zodat ik een ogenblik de scherpe lijnen in zijn voorhoofd zag. Ik probeerde het wel eens na te doen, zulke rimpels te fronsen. Bij mij gingen ze meteen weer weg, terwijl ze bij hem bleven zitten. Gauw niet meer kijken, lekker doen alsof ik hem niet kende. Zijn eigen schuld. Even richtte hij zijn hoofd op, met een verbaasde blik. Hij riep me niet, terwijl ik recht voor me uit staarde. Hij zou wel snappen waar het om was. Hij dacht altijd dat ie zo goed was, oh-oh wat een goeie man.

Ik smee mijn schooltas in de hoek van de kamer. Straks zou ik hem wel in de gang neerzetten. Moeder zei er toch nooit wat van. Ze zeurde wel eens, maar daar trokken we ons niets van aan.

'Kom jij eens boven,' riep vader van het trapportaal naar beneden.

Daar had je het al. Hij zou me vast voor mijn gat geven, net als vroeger. Als hij dat durfde liep ik weg en kwam ik nooit meer thuis. Bij het Droogdok had je altijd

zeelui. Die ene uit Brits-Indië, die op de Meteorensingel fietsen had geleerd, kende me al, misschien nam hij me wel mee aan boord.

‘Kom je nou of kom je niet...’

Ik liep zijn werkplaats binnen, stootte tegen het olie-kacheltje dat ging walmen. Vader bukte zich om de pit lager te draaien. Toen, rechtopstaand, keek hij mij aan.

‘Kun je me geen goeiedag zeggen als je me op straat tegenkomt?’

Ik zweeg koppig. Zou ik beweren dat ik hem niet had gezien? Dat geloofde hij toch niet. Nou, liegen deed ik er niet om. Een waas trok voor mijn ogen, en ik staarde naar de grond.

‘Kun je niet antwoorden als ik je wat vraag?’

‘Ja vader,’ antwoordde ik zachtjes.

‘Zal je me voortaan groeten als je me tegenkomt?’

‘Ja vader.’

‘Die geintjes flik je me niet meer, snap je?’

‘Nee vader.’

‘Nou, laten we het dan maar vergeten, kom, geef me een hand, malle jongen.’

Ik reikte hem de hand, maar keek omlaag, hij mocht niet weten dat ik bijna moest huilen.

‘Je had een rugzak nodig, hè? Is deze misschien goed genoeg?’

Van onder zijn tafel pakte hij een rugzak. Niet zoals je ze koopt, zag ik meteen, maar wel een echte.

‘Die heb ik vandaag voor je gemaakt. Het was toch stil in de schoenmakerij. Moeder had nog een stuk overgordijn liggen, een paar ouwe riemen had ik nog wel.’

In de verlaten Betelgeuzenstraat sloeg de rook neer uit de schoorstenen, zo koud was het vroege voorjaar; ik had de kraag van mijn manchesterjasje opgezet. Moeder

had me nog nageroepen dat ik mijn overjas aan moest doen, maar ik was gauw weggehold. Naar Bram en Sjaan, mijn hordeleiders. Ze waren best aardig, zij net zo goed als hij. Hij was een jehoe, maar zij een sjikse. Dat deed je toch niet, als jood met een goj trouwen. Dat je geen gewone had, was voor zo'n vrouw toch gek. Daar moest je je dan steeds voor schamen, dat je besneden was, en zij zou altijd net moeten doen alsof ze het niet in de gaten had. Gesjmad was hij niet, dat wist ik van vader. Gesjmadde joden, dat was nog veel erger, eigenlijk waren het overlopers omdat ze zich hadden laten dopen. Of je nou in de ene god niet geloofde of in de andere niet, daar werd je toch geen goj voor. Het zat wel gek in elkaar. Van de Martini's, de klanten die eerst in Den Helder hadden gewoond totdat hij met een rood paspoort bij de marine was ontslagen, had vader *De Wondere Waarheid* geleend, een boek over de joden, die zich door alle eeuwen heen hadden gehandhaafd. Als er 's avonds niemand thuis was, een enkele keer, las ik het, opgewonden, in de verwachting er iets in te ontdekken van het geheim dat je meedroeg omdat je jood was. Altijd weer legde ik het teleurgesteld weg. Ik opende het hekje van de voortuin, doch toen ik voor de huisdeur stond ontdekte ik te ver te zijn doorgelopen, en zocht in het donker naar het juiste adres.

Wij zaten met zijn achten om de tafel in de huiskamer, waar een primus op stond voor de primusproef, en waar een touw lag voor de mastworp. Ineens zei Bram tegen mij: 'Zeg jij de Rode-Valkenwet eens op.' Ik dreunde: 'Rode Valken roken niet, Rode Valken drinken niet, Rode Valken moeten behulpzaam zijn voor elkaar.'

'Je haalt de volgorde door elkaar,' zei Bram, hij zweeg even, vervolgde: 'Nu iets heel anders. Haantje heeft geen rugzak voor het Paaskamp. Kan iemand hem ereen lenen?'

Plotseling werd het stil. Ieder keek voor zich uit, of staarde de kamer in. Ik keek naar Sjaan. Ze was best aardig. Trouwens, zo veel christenmeisjes waren aardig. In stilte was ik vaak genoeg verliefd op ze. Wat moest je dan doen als je later echt verliefd werd op een sijkse, maar je mocht niet met haar trouwen? Of niet mogen, dat deed je niet om je vader en moeder geen verdriet te doen. Dat beweerde vader tenminste. Want al was hij zelf niet vroom, toch was hij lid gebleven van de Joodse Gemeente. Dan kon je op de Joodse Begraafplaats begraven worden. Ook kreeg je matzes met Pasen. Daarom had hij ons laten besnijden, hadden wij joodse namen gekregen. Toch snapte ik hem niet, waarom waren we dan in een niet-joodse buurt gaan wonen? Als kind moest je het allemaal opvangen, omdat ze jou juist uitscholden, vanwege je naam, en omdat je een andere had. Maar tegelijk zei vader: 'de joodse godsdienst is er alleen voor rijke joden, als je arm bent kun je het je niet veroorloven.' Altijd hadden ze er wat van te zeggen dat ik met mijn handen sprak, dan verweten ze me: 'Moet de hele wereld soms zien dat we joden zijn?' Ik raakte er gewoonweg door in de war.

Nog steeds had niemand geantwoord op de vraag van Bram.

'Jullie laten Haantje mooi in de steek. Ik heb jullie nog nooit zo stil gehoord. Denk nou eens goed na. Kan niemand hem helpen, heeft niemand thuis een rugzak over, van zijn broer, of van zijn zuster, of van zijn vader en moeder?'

Wij hadden het bokkie thuis. Dat kon je toch niet aanbieden. Aarzelend zei ik: 'Mijn vader heeft nog een ransel liggen, een soldatenransel.'

'Kijk eens aan,' zei Bram, en Sjaan riep: 'Zie je wel, ik zag aan zijn gezicht dat hij ergens over nadacht.'

Als ze maar niet merkte dat ik een kleur kreeg. Terwijl ik een hand voor mijn wangen hield, verontschuldigde ik: 'Maar het is een bokkie, geen echte rugzak.'

'Nou, wat hindert dat?' zei Sjaan, 'vind jij het erg, Haantje?'

Haantje knikte van nee.

Na afloop van de hordeavond liep hij met me mee naar huis. Zijn manke rechterbeen was helemaal stijf, en sleepte achter hem aan.

Het was bar koud voor Pasen. Als ik dat had geweten had ik mijn jas meegenomen. Iedereen had rode knieën boven zijn kabelkousen. Je moest er niet op letten, AJC'ers waren geen koukleumen.

In rijen van drie liepen we zingend door de straten van Bussum.

*Links de jongens,
rechts de meisjes,
en ik zelf ertussenin.*

Kinderen holden naast ons mee, riepen: 'AJC'ers, potje likken...'

Voor mij strompelde Haantje. Haastig zette hij zijn linkerbeen neer, om tijdig zijn rechterbeen bij te kunnen trekken. Het ranseltje slingerde op zijn rug heen en weer, naar links, naar links, naar links... De zon scheen erop, de roodbruine haren op de huid van het bokkie glansden. Hadden paarden zulke ruige haren? De koeien in Argentinië wel, die gingen 's winters niet op stal, maar zwierven door de Pampa, had vader verteld, daarom was het leer uit Zuid-Amerika zo dik en sterk. Ik frommelde met mijn hand in mijn jaszak, draaide mijn wijsvinger in een stukje touw, pulkte een pepermuntje uit het rolletje dat moeder me had meegegeven, al stond er op het lijstje dat we geen snoep mochten meenemen, behal-

ve fruit, dat moest worden ingeleverd en onder allemaal gelijk verdeeld. Daar was het kammetje dat ik niet had kunnen vinden toen ik wegging. Met een nagel bewoog ik de tanden ervan heen en weer. Het gaf zo'n leuk geluid, net alsof je een vlo knapte. Een tandje brak af. Ik schrok ervan, want het kammetje was van mijn zusje in het sanatorium. Als ze maar niet zou denken dat ik het met opzet had gedaan, zoals die ene keer, toen ik haar benen pen had gebroken omdat ze zei dat die onbreekbaar was. Zou je het bokkie ermee kunnen kammen?

Ik bukte mij, al lopend, voorover, trok de tanden diep door de leren huid, en nog eens, en nog eens. Haantje deed net of hij het niet merkte, tot ik begon te zingen: 'Van je bokkie, bokkie, bokkie, bokkie, bè...'

Als je zo iets deed was het sterker dan je zelf, alsof de zee je bij eb mee wilde zuigen. Je werd er opgewonden van, als ik mijn broer zo pestte werd hij driftig, zei: 'Lach niet zo schijnheilig,' en dan hadden we meteen een knokkie.

Haantje keek op, schudde even met zijn hoofd als wilde hij me vragen ermee op te houden, maar keek toen weer gauw voor zich. Hij mocht niet achter raken.

Naast mij liep Leentje Heyers van de Oostzanerdijk. Zij was wel twee jaar ouder dan ik. Zij sjansde altijd op oudere AJC'ers. Ze had nog geen woord tegen mij gezegd. Zo nu en dan nam ik haar op. Ze was wel knap. Lichtblond haar, melkboerenhondehaar zeiden de jongens, een fors gezicht met brede kin. Over haar barrevoetssandalen heen droeg ze opgerolde paarse sokjes. Ze heeft grote voeten, net als ik, dacht ik, maar niet zo groot als de vrouw van de groenteboer. Die moest altijd barrevoetssandalen aan omdat ze anders mannenschoenen zou moeten dragen. Opnieuw bukte ik me naar het ranseltje.

'Wat doe jij lullig,' zei Leentje, en ik schokte, zo schrok

ik van haar woorden.

In de grote zaal van het jeugdhuis knetterde een houtvuur. Vonken vlogen rond. Waarom bleef de rook niet binnen hangen? Zou je wel weer met een of andere stelling kunnen bewijzen: door de warmte van de lucht, of zo... Liever niet aan school denken, dan was meteen al mijn lol weg. Van thuis waren ze morgen in de buurt als ze naar het sanatorium gingen. Mocht jij kunnen, kom je dan ook nog even? hadden ze gevraagd. Of dat zo gemakkelijk ging.

De leiding hadden Wim en Helma Lichtenberg; zij vertelden wat je moest doen, en wat niet. Een heleboel. Daar hield je je als AJC'er natuurlijk aan. Wij mochten geen slechte naam achterlaten, want er werd op ons getet. Wij waren de elite van de arbeidersjeugd, zei Wim, wij dienden het goede voorbeeld te geven.

De jongens en de meisjes sliepen in een aparte zaal. Wij moesten kuis zijn, ook elke indruk van het tegendeel vermijden: geen geduvel van bij elkaar op de slaapzaal komen, elkaar niet lastig vallen, geen vrijpartijtjes daarbuiten. Het programma was tot in de puntjes vastgesteld. Ieder kreeg een stencil waarop je het uitvoerig kon lezen. Geen misverstanden dus. Niemand te laat komen of afwezig zijn. En, dit gold voor de jongens: bij het naar bed gaan onmiddellijk slapen, niet met kussens gooien of uren liggen praten. We waren immers geen stelletje Pietje Bells bij elkaar, wij waren AJC'ers, moesten de betekenis daar goed van begrijpen. Hij zou er niet zo de aandacht op hebben gevestigd, als er bij de wandeling naar de jeugdherberg niet geschreeuwd was toen er moest worden gezongen. Nogmaals: wij dienden het voorbeeld te geven. Maar nu gingen we eerst de inwendige mens versterken. 'Eet-ze-met-haakjes,' riep hij lachend.

De erwtensoep was heel anders dan moeder ze maakte. Er dreef een brok vet in, dat ik naar de rand van het bord duwde. Even later glibberde een ander stuk in mijn keel. Het leek wel snot. Uitspugen ging niet, dan zagen de jongens naast mij het. Ik deed alsof ik mijn neus snoot, klodderde het in mijn zakdoek. Vet, bah. 'Een lekkere varkenspoot zit er in,' merkte iemand aan tafel op. Varkensvlees? Dat aten we thuis niet. Als vader dacht dat er iets maar even treife was, werd hij al misselijk. Wij geloven toch niet? had ik hem wel eens gevraagd, maar dat had er niets mee te maken antwoordde hij. De rituele spijswetten hadden een hygiënische achtergrond. Varkens leven in de modder, zij vreten kadavers ook als het moet, net zo goed als paling. Daar zou je dan als mens van moeten genieten? En margarine dan? opperde ik, maar het scheen dat daar traan van walvissen in zat. Overall wist vader altijd een antwoord op. Heel voorzichtig slikte ik de lepels soep naar binnen. Dat was een pootje? Aten ze die ook op? Je kon de tenen er nog aan zien zitten. Daar zaten zelfs haartjes. Ik begon te kokhalzen, kneep mijn keel dicht om niet over te geven. Met een hand voor mijn mond stond ik op en holde naar de gang.

'Ik heb een roosje op mijn hoed..., ' zong de kring. Meisjes en jongens dwarrelden in het rond. Straks zou de dans afgelopen zijn. Dan kozen ze mij misschien ook een keer. Volksdansen was heus wel fijn. Als de jongens op straat het maar niet zagen, zoals bij het dansen op de pleintjes. Dan duwden ze elkaar de kring in, gooiden met stenen of zongen blèrend mee: 'Mag ik jou een dansje leren, dansje leren, dansje leren...'

Waarom sloegen de meisjes mij over? Zouden ze mij nog te jong vinden? Of zag ik er niet als een echte AJC'er

uit? Ik had toch een Rode-Valkenhemd aan? Of... was het omdat ik een jood was. Gek. Daar werd in de AJC niet op gelet. In sommige afdelingen, in Oost en Zuid, had je zelfs een heleboel joodse leden. Flip Barmen, ook een jehoe, zat in de topleiding. Misschien kwam het omdat ik niet erg knap was. Daar keken de meisjes natuurlijk ook naar. Een veel te dik gezicht. Mark had altijd veel meer sjans, omdat hij magerder was. Soms stond ik voor de spiegel en zoog mijn wangen naar binnen. Mijn krullen kon ik gemakkelijk wegmaken, met een boel water. Dat mijn haar zwart was, was erger, maar als je heel goed keek zag je er toch ook een beetje bruin door. Een jodenneus had ik gelukkig niet, wel een wipneus en veel te dikke lippen, die bovenlip vooral. Daar kwam het natuurlijk door. Ook vanwege mijn tanden. Altijd van die stomme dingen. Mijn melktanden wilden niet uitvallen, de watertanden groeiden er gewoon over heen, zodat ik elke keer naar de tandarts moest om er een melktand onder uit te laten trekken, waardoor je slag tanden kreeg. En fluiten kon ik ook niet.

Nu liepen alleen meisjes in de kring, hun rok van voren met twee handen opgetrokken om er een holte in te maken, terwijl zij zongen: 'Er liep een vrouwtje door de stad, die appels in haar mandje had...' Straks zouden ze een jongen kiezen, die de appels van ze moest kopen. Stom, nu stond ik met mijn handen over elkaar, zoals vroeger op school, als je hoopte dat de meester je een beurt zou geven. Toen ik het merkte schrok ik en ging gauw met het liedje meeklappen: 'Zeven centen maar een pond, zeven cent, zeven cent...' Leentje Heyers stopte vlak voor mij. Ik stak mijn handen al uit om de hare te pakken. Ze deed een stap opzij, zong voor mijn buurman: 'Een rijke heer kwam op mij af, en nam mij al mijn appels af...'

We moesten allemaal in een kring gaan zitten om spelletjes te doen. Ik voelde me blij worden. Dan hoefde je tenminste niet toe te kijken. Over voetballen ging het. De mensen gingen niet de natuur in, nee hoor, ze sjokten naar een voetbalterrein waar ze als gekken te keer gingen. Massa-gedoe. Massa-suggestie. Dat moesten we nadoen. Eerst werd er gemurmeld alsof we op een tribune zaten: barrebarrebarrebarre. Zachtjes, harder, zachter, weer harder, heel hard; dan moesten we onze armen omhoog steken en hoera schreeuwen alsof er een goaltje was gemaakt. Een kooltje was gestoofd, had Wim gezegd, iedereen was in lachen uitgebarsten. Ik ook. Maar ja, toch ging ik er ook wel eens heen. Naar Metoor vroeger. Naar Ajax, met oom Izaak. Hij werkte op een sigarenfabriek en was toch ook niet zo stom. Hij maakte ook wel geintjes over AED, die club in de Jodenhoek: Adenoi Een Doelpunt.

Na de spelletjes werd er een verhaal voorgelezen met een diepere betekenis. Eigenlijk voor de oudere leden, maar ja, nu de Rode Valken erbij waren mocht het toch, zij worstelden er ook mee, zei Wim. De geschiedenis handelde over een jongen die geen horloge had, en die er daarom een voor zijn verjaardag had gevraagd, een heel gewoontje maar, van een gulden uit de Hema. Een keer was hij zo dom om aan de kamerdeur te gaan staan luisteren, omdat hij had gehoord dat zijn vader en moeder over zijn verjaarscadeautje spraken. Wat? Een gouden horloge? Hij? Voor zijn verjaardag? Dat kón niet. Toch had hij het verstaan. Toen hij echt jarig was kreeg hij inderdaad een horloge, maar het was van zilver, en al liet hij het niet merken, van binnen was hij teleurgesteld.

‘Snappen jullie het,’ vroeg Mani, die het verhaal had voorgelezen. Hij keek vol verwachting rond. Natuurlijk viel het tegen als je op iets mooiers had gerekend.

Sommige AJC'ers bogen zich naar elkaar toe, als verklapten zij voor elkaar het geheim.

'Zo moeilijk is het niet,' zei Mani, 'voor de ouderen onder jullie ligt het zelfs voor de hand. Het betreft het geslachtsverkeer.' Naaïen bedoelt hij zeker, dacht ik. Coudre in het Frans. Iedereen in de klas had hard gelachen bij dat werkwoord. 'Ja, het geslachtsverkeer,' vervolgde Mani. 'Wie het mysterie vóór zijn huwelijk kent, wie met een ander naar bed gaat voordat hij is getrouwd, wordt later teleurgesteld als hij getrouwd is. Dan weet hij het immers al. Dan is de spanning eraf. Wie de geslachtsliefde voortijdig wil beleven, wie zijn ongeduld doch ook, wie haar ongeduld – even keek hij de meisjes aan – niet kan bedwingen, vervalt van het een in het ander.' Het was wel om over na te denken. Arie, uit de Orionstraat was al eens naar de hoeren geweest, had hij me toevertrouwd. Ik was jaloers op hem dat hij het al een keer had beleefd. Je kon dus beter wachten. Nou ja, dan spaarde je het op, voor later. En hoeren, dat bedoelde Mani natuurlijk niet. Daar liepen we vroeger altijd langs, op zondag, als we met vader naar opa en opoe gingen. 'Gekke vrouwen hebben we gezien, op de Geldersekafe, opscheppers, heel deftig gekleed,' had ik een keer tegen opa en opoe gezegd, 'ze zitten voor het raam en roken sigaretjes.' Ze hadden er allemaal om gelachen.

Hoe kun je slapen als je niet slapen kan? Dan denk je: wanneer val ik nou in slaap, maar dan blijf je juist wakker. Gerrit, in het bed boven mij, snurkte alsof de snot bij het ademen in zijn neus heen-en-weer werd getrokken. Wat goed, dat verhaal van het horloge. Je moest je wel leren beheersen. Daar was ik niet sterk in, al hadden de mensen het niet in de gaten. Ik trok wel vaak af. Elke keer nam ik mij voor het nooit weer te doen. Maar het

was sterker dan je zelf. Je moest er natuurlijk mee uitkijken, een keer was moeder de kamer binnengekomen. Gauw had ik mijn knieën over elkaar geknepen. Vorige week had ik iets heel ergs uitgehaald, toen ik tussen de middag bij tante Annie ging eten, en Clara alleen thuistrof. Toen ik moest piesen had ik op de wc. een stijve gekregen. Als Klaartje het straks maar niet zag. Ze was toch al zo verlegen tegen mij, de laatste tijd. Zou je verliefd op elkaar kunnen zijn als neef en nicht? Ik vond haar wel aardig. Je mocht niet eens met elkaar trouwen als je familie was. Of gold het alleen voor broer en zus? Ik moest het eens vragen. Wat was er eigenlijk tegen? Als je kinderen kreeg, geloof ik. Dan was hun moeder meteen hun tante, en dat ging niet. Voor Klaartje behoefde ik me niet te schamen dat ik besneden was. Haar kleine broertje was ook besneden, dat had ze natuurlijk gezien toen hij nog een baby was. Stapel mesjogge was ze op hem. Eens gaf ze hem een zoentje op zijn blote gat, terwijl hij misschien wel pas gepoept had. Toen had tante hem aan de tiet genomen, en hij had de tepel uitgetrokken. Tante gilde ervan. Zou Klaartje het gek vinden als ik hem liet zien? Dat je daar zo opgewonden van werd als je er aan dacht. Ik kreeg er een kleur van, en mijn neusgaten gingen vanzelf heen en weer. Plotseling was ik de huiskamer binnengelopen, had tegen haar gezegd: 'Kijk eens?' 'Ja,' antwoordde zij verlegen, bloosde even, keek toen de andere kant op. Wat stom van mij om zo iets te doen. Ik was meteen daarna naar school gegaan. Als ik nu bij ze kwam eten durfden we elkaar niet eens meer aan te kijken. Het laatste was ik in stilte verliefd geweest op Zwaantje. Ze had me geholpen bij dat schoolreisje. Maar het opstel dat ik erover had geschreven was niet goed geweest. Met stijf dichtgeknepen ogen probeerde ik het opnieuw te schrijven.

DAGJE UIT

In het houten gebouwtje van Ons Huis, waar de speeltuin is en het veld van Metoor, hing een bord met mededelingen, waar met krijt op geschreven stond:

Bloembollenwedstrijd

Voor kinderen boven de tien

Kosten van deelneming: een dubbeltje

Bol en pot worden gratis verstrekt

*De drie winnaars mogen een dagje naar
de bloembollenvelden*

Ik dacht: je kan nooit weten, ik wil ook wel eens de bloembollenvelden zien.

Zo moeilijk was het niet. Je moest alleen maar elke dag een beetje water in de bloempot gieten, maar vader had er schamper om gelachen: 'Je maakt niet eens je eigen gezicht goed nat 's morgens als je je wast. Dan vergeet je je nek.'

'Plaag hem nou niet,' had moeder gezegd. 'Hij kan het toch allicht proberen?'

Wie denkt er nu steeds aan een bloembol? In het begin wel, maar later... En toch kwam er een groene punt uit de potaarde omhoog. Gauw wilde ik water geven toen ik het zag, een beetje meer dan anders omdat ik er gisteren niet aan had gedacht, maar moeder zei: 'Laat maar. Ik zorg er al voor.'

Er nestelden zich drie knoppen tussen de mesvormige bladeren, drie knoppen op drie stelen. Niemand wou het geloven, wie ik het ook vertelde.

Ineens rook het zalig zoet in de kamer. Drie paarse hyacinten straalden op de vensterbank. Vaak rook ik aan de honderden bloemblaadjes die samen drie kleine luchtballonnen vormden. Als je de lucht diep in je neusgaten

zoog, prikkelde het tot in je voorhoofd. 'Niet de overgordijnen dicht doen,' schreeuwde ik 's avonds, 'anders gaan ze stuk. En dan kunnen we ze niet zien ook, nog wel op de laatste avond, want morgen al moet ik de pot inleveren.'

Voetje voor voetje droeg ik de plant voor mij uit, alsof ik een open pan met melk vasthield die er bij elke verkeerde beweging uit kon klotsen. De stengels mochten niet knakken. Er mochten geen bladeren afbreken, of een puntje ervan. Er mochten geen bloemblaadjes wegwaaien.

'Heb jij die zelf verzorgd?' vroeg meneer Blits, de directeur van Ons Huis, en ik antwoordde trots: 'Ja meneer.' Ik kreeg een kleur omdat ik jokte, maar dat moest ik wel, anders kreeg ik misschien geen prijs.

Dat ik echt een prijs zou winnen, daar geloofde ik niet aan. 'Schlemielen winnen nooit wat,' zei vader, al had hij een keer een pond koffie gewonnen. Toch was ik de enige met drie bloemen. Mijn naam stond duidelijk op het bord: eerste prijs.

Ik kreeg zonder moeite vrij van school, omdat ik het wel missen kon, zei de bovenmeester, en hij voegde er aan toe: 'Een prettige dag.'

Met een heleboel kinderen slenterden wij door de bloembollenvelden. De meeste bloembollen bloeiden nog niet, òf ze waren afgesneden. Alleen hier en daar zag je een kleurig veldje in het groen. Dat was geen strop, zei die meneer van de uitleg, ze bloeiden nooit allemaal tegelijk. Dat was juist het mooie, die afwisseling. Ik was het niet met hem eens, maar ik zei het niet. Misschien kwam het omdat ik het voor het eerst zag, dan zeg je gauw domme dingen.

'Waarom gooien ze de bloemen op een hoop?' vroeg ik

aan die man.

‘Dat wordt mest.’

‘Het gaat toch juist om de bloemen?’

‘Nee, om de bollen.’

Daar snapte ik niets van. Je hebt toch bollen voor de bloemen, en niet omgekeerd?

Wij gingen terug met de Alkmaar Pakket-boot, die er uitzag als een Londense autobus.

‘Mogen we op het bovendek, meester?’ vroegen we aan de man van Ons Huis. Iedereen zei meester tegen hem. Wij renden al de stalen traptreden op.

‘Ik kan borstwaarts om,’ zei ik, draaide om de ijzeren staaf die kon worden opengeschoven als je de pin eruit trok om zo op de kade te komen. Het water schoof golvend onder mijn omlaaghangend hoofd voorbij. Je kon schuimkoppen zien, maar ik ging gauw weer staan, als je erin duvelde was je nog niet jarig.

‘Hé, smousie,’ zei een jongen die erbij stond, ‘wat heb jij een lef.’

Ik werd plotseling heel stil, alsof ik geen adem meer kon halen, net als wanneer je met een smak op je buik valt. Ineens begon ik woedend te brullen, maar het was niet echt, ik was alleen maar vreselijk verdrietig. Ik wou dat ik echt driftig kon zijn, joeg het door mij heen, wor-het-dan, wor-het-dan, en ik maaide met mijn armen als de wieken van een molen.

‘Ze vechten, meester,’ hoorde ik Zwaantje naar beneden roepen. Toen stond hij plotseling achter ons en rukte ons uit elkaar.

‘Hij heeft hem uitgescholden, meester,’ zei Zwaantje. Dat vond ik lief van haar.

‘Vooruit jij,’ schreeuwde de man. Hij gaf de jongen een duw, zodat hij viel.

‘Maar jij, jij moet je die dingen niet zo aantrekken,’

zei hij tegen mij en greep me bij mijn schouder. 'Kom, vooruit, het is vandaag een dag om te lachen. Lach die jongen nou eens hartelijk uit. 'Toe dan? Lach dan?'

Ik vertrok mijn gezicht tot een grijns en ontdekte tot mijn schrik dat ik niet meer lachen kon.

Snel holde ik weg, de trap af. Ze mochten niet zien dat ik bijna moest huilen. Toen ik op het benedendek stond, alleen in een gangetje naast een bruine, houten deur, merkte ik plotseling, dat ik ook dát niet meer kon.

Ik werd wakker en dacht: het is al maandag Tweede Paasdag. Straks ochtendgymnastiek, volksdansen; om één uur gaan we naar huis.

'Iedereen heeft toch wel zijn stencil bewaard hè?' vroeg Wim Lichtenberg, toen we klaar stonden om naar het station te vertrekken. Nog één keer zouden we samen zingen, het lied dat op het stencil stond: 'Makkers, reikt elkaar de handen, laat ons strijden dapperblij, dwars door rode wereldbranden komt de grote dag nabij.' Erboven waren twee handen getekend, een zwarte en een witte, in elkaar gestoken, vanwege de solidariteit tussen de mensen van alle ras, van alle kleur: 'Dag breekt aan, en wij gaan, vurig 't zonnelicht integen...'

Toen moest ieder zijn rugzak pakken.

Buiten verzamelden we in dezelfde opstelling als twee dagen geleden. Haantje voor mij, naast mij Leentje Heyers. Ik zocht met mijn hoofd naar het bokkie, zag háár staan, en holde naar haar toe. Blij riep ik: 'Dag Leentje.'

Zij fronste haar wenkbrauwen, keek me even aan en zei: 'Zo joodje, ben jij er ook weer?'

Daar had ik me zó voor gehaast, en nu was mijn overhemd nog nat. Waarom had moeder er niet voor gezorgd dat ik het meteen aan kon trekken toen ik thuis kwam? 'Het zijne is natuurlijk droog,' mopperde ik en wees op Mark, die zat te wachten. Moeder gaf geen antwoord, likte aan haar wijsvinger om er enige keren haastig mee langs de onderkant van de bout te strijken totdat een sissend geluidje bevestigde dat hij heet genoeg was. Zij maakte lange strijkbewegingen over het natte kledingstuk waar de damp uitsloeg. 'Klaar is Kees', zei ze. De mouwen voelden klef aan mijn armen zodat ik er kippevel van kreeg, wat ik haar kwaad verweet. Zij antwoordde gelaten dat ik ze toch altijd oprolde, en liep naar de keuken om brood te halen.

'Had je maar eerder thuis moeten komen,' zei Mark. 'Ik zit al een half uur gepakt en gezakt op je te wachten.' Zijn ovaal gezicht stond gespannen, alsof hij zich had zitten ergeren. Hij had zijn donkerbruine haar netjes gekamd, als een deken lag het over zijn hoofd. Een donkere uilebril versterkte de uitdrukking van zijn bruine ogen, die je het ene ogenblik guitig aankeken, om even daarna, in zich zelf gekeerd, een droeve indruk te wekken. In zijn grijze pak met rijbroek zag hij er sportief uit. Geen wonder dat de meisjes hem graag mochten.

'Ik heb me rot gejakkerd,' antwoordde ik, 'maar ze hebben op kantoor altijd wat nieuws. De post moest nog worden ingepakt. Voordat die getekend is, doen ze eerst duizend andere dingen. Je mag blij zijn dat ik niet veel

later was.'

Mark zei niets meer. Zijn knie trilde onafgebroken. Of ik er iets aan kon doen. We moesten geen ruzie maken. Zestien jaar was hij al, ik zeventien, en op die leeftijd knok je niet meer met elkaar. Trouwens, sinds ons zusje was gestorven hadden we nooit meer gevochten, en waren we plotseling goede vrienden geworden; soms dachten de mensen dat we tweelingen waren, of boezemvrienden. Wel bleef ik altijd bang dat hij kwaad op me zou worden, ofschoon hij alleen maar wat kankerde. Van de driftbuien, die hij als kind kreeg wanneer we ruzie hadden, was geen sprake meer, en toch, steeds opnieuw keek ik hem naar de ogen wanneer zijn gezicht betrok, alsof een onbekende macht onze vriendschap voortdurend bedreigde. Soms kon hij het niet verdragen, verweet me dat ik onderdanig was. Dan, plotseling, lachten we samen hartelijk, met een blij gevoel van opluchting.

Intussen was moeder binnengekomen, twee enorme pakken brood in haar armen torsend.

'Dat is genoeg voor een weeshuis', smaalde ik, maar zij vond dat ik niet zo moest zeuren. 'Jullie kunnen best wat op voordat jullie in Amersfoort zijn, op de fiets, het is een hele tocht.' Zij meende dat wij tbc. konden krijgen als wij niet voldoende aten. Haar enige zorg was ons vol te proppen. 'Het zijn er niet zo veel,' stelde zij ons gerust, 'het lijkt maar zo, omdat op elke boterham een ei zit. Ik heb bij de schreeuwer een schaal met kneusjes gekocht. Een cent per stuk, voor dat geld kon ik ze niet laten lopen.'

Zwijgend stopten wij de balen brood in onze fietstassen tussen een paar kousen, ondergoed, een veldfles vol thee, en wat je allemaal nog meer nodig hebt als je twee weken op de fiets met vakantie gaat.

'Denk erom dat jullie in Amersfoort blijven slapen,' zei

moeder voor de tiende keer. 'In een dag door naar Nijmegen is veel te ver. Ze zijn heus wel blij als jullie komen.'

'Ze kennen ons nauwelijks,' herhaalde ik, maar Mark zei geërgerd: 'Blijf toch niet aan de gang. We hebben afgesproken dat we ze zouden opzoeken. Maakt u zich maar niet ongerust.'

Ik zag ertegenop, naar ze toe te gaan. Bij de begrafenis van ons zusje waren ze niet uitgenodigd. Misschien waren ze er nog kwaad om, of zouden ze er over spreken, doch ik durfde het niet tegen moeder te zeggen, want over ons zusje werd nooit meer gesproken, met geen woord, alsof ze niet had bestaan.

'Dat ze vroom zijn, daar hoeven jullie je niets van aan te trekken. Nemen jullie wel een klotje mee, het is te gek als jullie niets hebt om op je hoofd te zetten wanneer er voor het eten een brooche wordt opgezegd. Jij weet het trouwens nog wel,' zei ze tegen mij, 'jij was zo goed op het jodenschooltje.'

'Ik weet er niets meer van,' antwoordde ik naar waarheid, 'ik zal ze vragen wat de brooche voor spek is,' maar moeder riep verschrikt: 'Je haalt er geen narrisjkat uit, versta je?'

Kwart voor twee alweer. We hadden toch wel fietsengerei bij ons? Twee bandenlichters, de derde was nergens te vinden. Waar lag schuurpapier? De tube solutie was half vol, voorlopig voldoende. Toen ik weer in de huiskamer kwam, hoorde ik Mark vragen: 'En Arnhem, hebben we geen familie in Arnhem?'

'Nee,' antwoordde moeder resoluut.

Dat was niet waar. Tante Rebecca woonde er, de vrouw van haar eigen broer, al was hij lang geleden gestorven. Er was vast iets met haar aan de hand wat wij niet mochten weten. Eens, op een zondagochtend, werd

er aan de gangdeur geklopt. Toen ik opendeed stond er een kleine, magere vrouw met rood haar, die ik vaag herkende. Ik had moeder geroepen, die haar de gang weer opduwde. 'Jij komt hier niet in,' had ze hees gezegd tegen tante Rebecca die verbaasd weerstand bood, maar zich toch buiten de deur liet zetten. 'En ga jij naar binnen,' had moeder tegen mij geschreeuwd.

Om beurten tilden wij de kat boven ons hoofd om afscheid te nemen van het beest, dat angstig omlaag poogde te krabbelen. We gaven moeder een zoen. Terwijl zij zich omdraaide veegde ik haastig met mijn schouder langs de natte plek. Wij sjouwden onze fiets de trap af, waarbij ik omgekeerd naar beneden liep, zodat Mark mij voor alle zekerheid eerst liet gaan.

Wij fietsten achter elkaar in het drukke verkeer van de Rijnstraat, totdat we de Berlagebrug waren gepasseerd, slingerden op de smalle Duivendrechtsekade bijna tegen elkaar aan toen er een auto langs raasde. Links lag het Ajax-stadion, wij moesten rechtdoor, langs Diemen. Waarom heette een begraafplaats naar de naam van het dorp, of het stadje? Ik zei tegen Mark, de andere kant uitwijzend: 'Zie je die man met die baard? Dat is je moeder.' Hij kon de grap niet waarderen, sprak de hoop uit dat ik niet de hele vakantie melig zou zijn, en fietste hard vooruit. Ik joeg hem achterna tot ik geen adem meer over had, riep hijgend: 'Doe niet zo kinderachtig.'

In Bussum, voorbij de uitspanning Jan Tabak, waren wij plotseling te moe om nog een meter verder te rijden, stapten af, zetten onze fietsen met de sturen in elkaar aan de kant van de weg, en ploften neer. Ik had bijna geen lucht meer over, maar Mark begon te praten, aan een stuk door zoals hij dit kon. Toen hij een ogenblik zweeg, kreeg ik een vreemde inval, en voordat ik me kon inhouden vroeg ik hem:

‘Vind je het fijn dat je bij vader werkt?’

‘Waarom niet?’

‘Ze beweren dat het niet goed is. Dat je dan niet zelfstandig wordt.’

‘Van wie heb je die onzin?’

‘Wel eens gelezen. Maar zo bedoel ik het niet.’

‘Wat dan wel?’

‘Gewoon, dat vader altijd de baas speelt.’

‘Daar heb ik anders geen last van.’

Het was waar wat Mark zei. De spanning die er tussen vader en mij bestond zodra wij met zijn drieën waren, had ik tussen hem en Mark nooit opgemerkt.

‘Ik weet niet hoe ik het moet zeggen. Vader wil steeds gelijk hebben.’

‘Oh ja?’

‘Je denkt misschien dat ik roddel. Maar het is toch zo? Hij weet alles beter. Nooit kan hij toegeven dat ik het ook eens bij het rechte eind heb.’

‘Vind je je zelf dan zo snugger?’ vroeg Mark spottend.

‘Dat heeft er niets mee te maken. Hij luistert eenvoudig niet naar de mening van een ander.’

‘Hij weet ook een heleboel.’

‘Dat ontken ik niet, maar hij kan zich toch wel eens vergissen? Dat kan iedereen.’

‘Geef daar dan eens een voorbeeld van.’

‘Even een voorbeeld... Het is dat hij het altijd alleen weet. Hij is zo eigenwijs als de pest.’

‘Jij soms niet?’

‘Laten we er maar over uitscheiden,’ stelde ik sussend voor, ‘we komen zo geen stap verder. Trouwens, we zijn met vakantie.’

‘Mijn idee. Zal ik je eens wat anders vertellen? Vorige week had ik sjans, in de schoenmakerij. Het was een

klant, een meisje van een jaar of achttien, je kent haar wel, ze wonen boven de melkboer. Vader was er niet. Ze bleef maar hangen. Toen zei ze dat ze best wat met me wilde doen. Straks, als de winkel gesloten was. Achter in de schoenmakerij, daar kon niemand ons zien.' Mark vertelde het aarzelend, moeizaam zelfs, alsof hij zich ervoor schaamde. 'En?' vroeg ik. 'Natuurlijk wilde ik het niet. Stel je voor dat vader het zou merken. Trouwens, op mijn leeftijd. Je weet nooit wat er van komt. Ik hou helemaal niet van dat meisje. Voor een pleziertje, zei ze, alleen maar voor een pretje. Als er wat gebeurt ben je nog verder van huis. Weet je dat er bij opoe in het ziekenhuis een meisje van dertien jaar op zaal lag dat moeder moest worden? Van een jongen van vijftien?' 'Hoe weet je dat?' vroeg ik verbaasd. 'Dat heeft vader me verteld.' Dat kreeg je, nu Mark bij hem werkte. Vroeger trok vader mij juist voor. Samen spraken ze dus over dingen waar ik niets van te weten kwam. Ik had het wel goed gevoeld, de laatste tijd. Moeder, die hem voortrok, vader ook al. Ineens voelde ik me verdrietig worden, heel eenzaam, zoals tegenwoordig vaak het geval was. 'Wat kijk je zuur,' merkte Mark op. 'Zoetzuur of pekelaugurken,' zei ik spottend, en stond op om mijn fiets te pakken.

Wij fietsten langs het Amersfoortse station omlaag, vroegen de weg naar de Langestraat waar oom Aaron woonde, bleven op een kruispunt aarzelend staan, en werden door een automobilist de stoep opgejaagd.

'Het is nu half zeven, misschien is de Sjabbes nog niet voorbij,' zei ik tegen Mark. 'Wat zou dat?' vroeg hij. 'Dan kunnen we nog niet bij ze aankomen. Je mag op Sjabbes niet fietsen.' 'Wanneer dan wel?' 'Na zonsondergang, of een half uur daarna, precies weet ik het niet.' 'En wat nu?' 'We gaan een uur ergens zitten.' 'Dan snappen

ze toch ook wel, dat we vandaag hebben gefietst?’ ‘Dat hindert niet, heeft moeder gezegd, als we het ze maar niet moeilijk maken.’

Het was vreemd dat we onze eigen familie niet kenden, of nauwelijks. Oom Aaron had ik wel eens ontmoet, maar tante Julia en de zes kinderen – twee jongens en vier meisjes – niet. Twee nichtjes hadden heel lang geleden, toen ik nog een kleuter was, bij ons gelogeed; het enige wat ik mij ervan herinnerde was dat we naar het Overkant-van-het-IJ zouden gaan, maar dat de nichtjes de IJ-pont niet op durfden. Zou het gekomen zijn omdat oom Aaron vroom was? Of hadden ze dat van huis uit? Moeder was ook zo paget toen we klein waren. We mochten niet op het ijs, want je kon erdoor zakken, we mochten niet in het Noordzeekanaal zwemmen, want je kon verdrinken, we mochten niet laat opblijven, want dat was ongezond...

‘Zullen we nu naar ze toe gaan?’ drong Mark aan, maar ik stelde voor nog even te wachten tot het bijna donker was. ‘Beter te laat dan te vroeg,’ zei ik lachend, ‘als het nog Sjabbes is...’

Zwijgend zaten we tegenover elkaar, elk ogenblik op een klok kijkend. Hij had gelijk dat hij met dat meisje niets was begonnen.

‘Weten de klanten in de winkel dat we joden zijn?’

Mark keek mij verwonderd aan.

‘Hoe kom je daarbij?’

‘Het kon toch.’

‘Dat kunnen ze zeker aan onze neus zien,’ antwoordde hij. We schoten in de lach. Soms kon dat inderdaad. Maar bij vader en Mark?

‘Ken je die mop van het jodenjongetje dat zijn neus-been gebroken had?’

‘Vertel maar.’

‘Zijn moeder was met hem in het ziekenhuis toen het gezet moest worden. De chirurg vroeg aan de zuster: ‘Zuster, geef me de jodoform eens aan.’ Toen riep de moeder: ‘Oh nee dokter, geen jodevorm, hij heeft al zo’n jodeneusie.’

‘Hahaha, wat moet ik lachen. Is dat de nieuwste van het jaar?’

Oom Aaron kwam als eerste naar ons toe om ons te verwelkomen. ‘Hij is helemaal kaal,’ fluisterde Mark. Ik stootte hem aan om te beduiden dat hij zijn mond moest houden. Op hetzelfde ogenblik zag ik, dat op de schedel van oom Aaron een grote vetbult zat. Hij moest hebben gezien dat ik er naar keek, want lachend zei hij: ‘Ik ben al aan het hamsteren, voor als er ooit weer oorlog komt.’

Nadat hij had geroepen: ‘Julia, kom eens kijken wie er zijn?’ vroeg hij bezorgd: ‘Hoe is het met jullie ouders? En vooral, met jullie moeder? Dat is een hele slag voor haar geweest. Sorie olewesjolem – Sorie, noemde hij ons zusje – ik zie haar nog voor me, zoals ze was wanneer ze bij ons logeerde. Erg vrolijk en erg pienter. Pienter, dat had ze van jullie vader,’ zei hij met eerbied, maar voegde er onmiddellijk aan toe: ‘Trouwens, ze leek ook op haar moeder. Die kon er als meisje net zo goed mee terecht. Ze was de knapte uit haar klas...’

Verbaasd keek ik hem aan. Was moeder goed geweest op school? Thuis telde ze helemaal niet mee. Ze schreef zo ongelukkig. Misschien kwam het door haar slechte ogen. Ik zou toch eens opletten of ze taalfouten maakte.

‘Jij lijkt trouwens ook op je moeder,’ zei hij tegen Mark, ‘sprekend haar gezicht.’

Ik had altijd begrepen dat oom Aaron minachting voor ons had, omdat we gesjochten waren en hij schatrijk, omdat vader rood was en niet in God geloofde,

maar hij zei: 'Ik ben erg blij dat jullie ons bent komen opzoeken. Soms dacht ik wel eens: ze voelen zich te goed voor ons, gelukkig heb ik me vergist.'

Hij was heel anders dan ik me had voorgesteld. Hij zag er gemoedelijk uit: enigszins gezet, een hangsnor, vriendelijke ogen. Als hij sprak stotterde hij een beetje, maar hij was toch veel rustiger dan moeder, niet zo nerveus-gehaast.

Tante Julia was er bij komen staan, zei dat we mee moesten komen naar de keuken waar de tafel al was gedekt. Zij beantwoordde volkomen aan het beeld dat vader van haar had getekend. Een schriële vrouw, een lorgnetje op een inbleek gezicht, half toegeknepen ogen, ondanks haar magerte nog ingeregen in een corset, een donkere jurk stijf gesloten tot aan haar kin. 'Dus jij bent de oudste?' vroeg ze aan Mark, terwijl ze hem een hand gaf, maar oom verbeterde haar onmiddellijk: 'Je bent in de war, hij is de oudste van de twee, dat kun je toch wel zien? Wat lijkt hij op zijn vader...'

Zij namen ons mee naar de huiskamer, waar wij werden voorgesteld aan twee neven en vier nichten, die ons aanstaarden alsof wij van een andere planeet waren gekomen.

Wij aten in een grote keuken, die op de tuin uitkeek. Voor ik uit de fietstassen de klotjes kon halen, gaf tante ons een keppeltje, dat als maatwerk op ons achterhoofd plakte. 'Wat een onzin,' dacht ik, maar liet niets merken. Hoe kon je nou in God geloven? Een hoger wezen, dat speciaal belang stelde in de mensen op deze aarde, een stofje onder de miljarden sterren in het heelal? En dan nog eens afzonderlijk in de joden, die hem als de enige God hadden ontdekt? Vader beweerde dat ik zo onverschillig was omdat het mij op school nooit goed was uitgelegd, en hij prees onze neef Jacob uit Nijmegen, die

bij ons had gelogeed, die verklaarde dat God een begrip was dat de eenheid van het bestaan en van de hele kosmos moest aanduiden.

‘Merken jullie in Mokum ooit iets van risjes?’ vroeg oom aan Mark, die hem niet goed begreep. Risjes, dat was antisemitisme, en haastig antwoordde ik voor hem: ‘Niet zo vaak, maar vroeger, toen we nog op school waren, wel. Dan moesten we van vader vechten omdat we ons niet mochten laten uitschelden.’

Oom keek mij met grote ogen aan.

‘Als ik daar aan begonnen was, hadden we het hier geen jaar uitgehouden,’ zei hij tegen tante. ‘Dan was ik ook failliet gegaan, net als jullie vader. Wat kan mij het schelen of ze me voor jood uitschelden... Jood-zijn is immers niet iets waarvoor je je behoeft te schamen. Wij zijn uitverkoren omdat God ons als eerste de Wet heeft geschonken,’ en terwijl hij deze woorden sprak, begon hij weer in het Hebreeuws te murmelen.

‘Wat zegt jullie vader van de risjes in Duitsland? Zou dat hier ook kunnen gebeuren?’ vroeg tante.

Zij keek ons om beurten aan, als wilde ze van elk van ons horen dat daar geen gevaar voor bestond. Zich zelf geruststellend voegde ze er aan toe: ‘In Nederland hebben wij de koningin. Zij beschermt ons immers, geloven jullie ook niet?’

Mark keek mij terloops aan, hopen dat ik op zulke vragen zou antwoorden, maar ook ik wist niet wat ik moest zeggen.

Met uitgestrekte ledematen hingen we in de stoeltjes van een Arnheims café, bestelden een kop koffie, doch waren te moe om in ons brood te happen. Onze wangen gloeiden nog na van de inspanning. We waren in één ruk door gefietst omdat we later waren vertrokken dan we hadden

gewild; tante Julia had erop gestaan dat we nog bleven meeëten.

Aandachtig luisterde ik naar het accent van mensen aan een tafeltje naast ons, waarin ik de tongval van moeder herkende. Ze hadden het over de Ruterstrét, de Ruitersstraat, waar mijn grootouders hadden gewoond, waar moeder was geboren, en waar nog steeds tante Rebecca leefde. We zouden haar best kunnen opzoeken.

'Tante Rebecca moet hier vlakbij wonen,' zei ik, Mark voorzichtig polsend.

'Wat zou dat?' vroeg hij onverschillig. 'We kennen dat mens niet eens.'

'Moeder is in dat huis geboren,' zei ik om hem te overtuigen.

'En nu woont ze in Amsterdam, al twintig jaar. Wat kan mij nu een huis schelen. Ze zijn allemaal van steen, in een villa zal ze niet hebben gewoond.'

Mark hing achterover in zijn stoel, zijn ogen gesloten, een glimlach over zijn gezicht, een spottende trek om zijn mond. Hij voelde zich machtig tegenover mij, kende mijn nieuwsgierigheid, en speelde die met plezier uit.

'Wat ben je plotseling familieziek,' zei hij sarcastisch. 'In Arnhem wil je het huis zien waar moeder heeft gewoond, maar in Amsterdam, waar zij werkelijk woont, ben je nooit thuis.'

'Dat heeft er niets mee te maken, dat weet je ook wel. Je zegt het alleen maar om mij te pesten. Omdat je te lui bent, vijf minuten te lopen.'

Met een ruk ging Mark rechtop zitten: 'Sodemieter op. Die rotpraatjes. We hebben ons de blubber gefietst, en dat half uurtje om uit te rusten gun je me niet eens. Ga jij dan als je met alle geweld naar je lieve tante wil.'

'Meen je het echt?' vroeg ik vol verwachting. 'Bestel jij dan nog een kogelflesje. Dat vind ik niet erg.'

‘Valt me mee van je. Vindt-ie niet erg. Ga nou maar. Dat is toch je bedoeling. Ik wacht wel op je.’

Met een schuldig gevoel stond ik op, thuis zou hij misschien vertellen dat ik bij tante Rebecca was geweest. Je wist nooit hoe ze erop reageerden. Als ze kwaad waren op een oom of tante, werd van je verwacht dat je daar aan meedeed.

De bel van het kleine huisje in de Ruitersstraat deed het niet. Voorzichtig draaide ik aan de knop van de buiten-deur, die zonder moeite openging. Met een bonzend hart liep ik de gang in, bleef met ingehouden adem voor een deur staan. Mark had gelijk. We kenden tante Rebecca niet eens. Wat kon dat mens me in godsnaam schelen? Ze wist nog van niets, ik kon weer weggaan zonder dat ze er iets van had gemerkt. Toen riep een vrouwenstem: ‘Is daar iemand?’

Ik schrok zo, dat ik een ogenblik duizelig werd.

Nog voordat ik iets had teruggeroepen, werd de deur opengetrokken. Een kleine vrouw in versleten werkkle-ren, met een verbitterde trek om haar mond, keek mij verbaasd aan. Schuchter vertelde ik haar wie ik was. Zij nodigde me uit binnen te komen, ging op de enige stoel zitten, nam een ijzeren schoenmakersleest op haar schoot en pakte uit een enorme stapel oude schoenen een schoen. Om haar heen lagen gebruikte, van andere schoenen af-getrokken zolen en gummihakken. Zonder iets tegen mij te zeggen, sneed zij voorzichtig een oude zool bij, langs een rand met roestige spijkers waaraan je je lelijk kon bezeren. Uit een kartonnen doosje pakte zij een handje tacks, stak ze in haar mond, nam een schoenmakershamer op en begon de zool te bewerken. Steeds spuugde zij een tacksje tussen haar vingers met een korte beweging van haar tong en een ploffend lipgeluidje. Toen draaide zij haar hoofd naar mij toe en zei: ‘Ik kan wel zien dat je

een zoon van je vader bent. Een knappe man, die vader van jou.'

Verbaasd keek ik haar aan. Zo'n reactie had ik niet verwacht. Nu ik haar opnam vond ik haar zelf best een knappe vrouw om te zien... en even vroeg ik mij af waarom moeder haar de deur had gewezen. Vóór ik een antwoord had kunnen bedenken, pakte ze het schoenmakersmes weer en zei: 'Morgenochtend moet ik met die schoenen naar de markt.'

Onhandig stond ik erbij, terwijl zij opnieuw een handje spijkers in haar mond stopte, een andere schoen pakte, en driftig op een zool klopte. Ik zou maar weer weggaan, doch een ogenblik keek ik nog om mij heen. Een oud pakhuis leek het, een stal in geen jaren opgeruimd. Het behang aan de muur was vergeeld, flarden hingen erbij. Aan de wand viel een portret van moeders jongste broer op, naast dat van een jongen van een jaar of dertien. Hij droeg het donkere uniform van een weeskind, een te lange korte broek tot over zijn knieën, een hoog gesloten, stijf jasje. Een grote zwarte pet met glimmende klep bedekte zijn hoofd. Dat moest mijn neef zijn. Plotseling herinnerde ik me dat moeder, toen oom was gestorven, afkeurend had verteld dat tante de jongen in een weeshuis had gedaan.

'Dag tante,' zei ik, reikte haar mijn hand toen zij haar pols uitstak en vertrok, opgewonden alsof ik iets heel bijzonders had beleefd. Terwijl ik de weg terugzocht naar de lunchroom waar Mark was achtergebleven, herinnerde ik me de vrouw van de kolenboer aan de Meteoren-singel, eruitziend als een schoorsteenveger, met zwarte vegen over haar gezicht. Wij, kleine jongetjes nog, hadden haar nageschreeuwd totdat zij met stenen ging gooien en een steen mij achter mijn oor raakte. Plotseling schaamde ik me dat ik tante zo had overvallen, en ver-

snelde mijn pas.

Toen ik bij Mark aankwam mopperde hij dat ik een uur was weggebleven. De kelner had hem aangeklampt en gevraagd of hij niet nog een consumptie moest.

Zwijgend fietsten wij naast elkaar, ieder in eigen gedachten verzonken. Het was alsof onze dijbenen met lood waren gevuld. Mijn herinneringen kronkelden mee met elke trapbeweging op de fiets. Wat een slechte weg voor een fietspad, je botste steeds op de stenen, of zou mijn achterband niet hard genoeg zijn? Vanmiddag, in Amersfoort, hadden we de banden nog opgepompt. Als ik het tegen Mark zei, kreeg hij misschien nog meer de pest in, het werd immers al donker, en afstappen, het handpompje opzoeken tussen de fietsbagage, hij zou me wat... Toen beukte mijn achterband tegen elke hobbel.

'Ik denk dat mijn ventieltje stuk is gegaan,' opperde ik, 'mijn band is leeg.'

Wij stapten af. Terwijl Mark de twee fietsen vasthield, draaide ik het moertje van het ventiel los, trok het rubberslangetje er uit, kon in het duister niet meer zien of er iets aan mankeerde, stak een lucifer aan om het te bekijken, bevond het in prima toestand, bevestigde het weer in mijn achterwiel, en probeerde de band op te pompen, die hard werd, maar toen wij een minuut hadden doorgereden weer begon te bomzen.

'Zonder licht kan ik hem niet plakken,' verontschuldigde ik me tegenover Mark.

Een tijdje liepen wij met de fietsen aan de hand, totdat wij een lantaarnpaal waren genaderd, waar ik de fiets-tassen van de bagagedrager losmaakte, de fiets omdraaide, op stuur en zadel zette, en met de twee bandenlichters en de steel van een lepel de achterband van het wiel wipte. Ik pompte de binnenband op tot een worst, trok hem voorzichtig langs mijn oor. 'Misschien is hij toch

niet lek,' zei ik aarzelend, maar Mark antwoordde dat ik de binnenband maar eens langs mijn bovenlip moest trekken. Plotseling blies heel zachtjes koude lucht tussen mijn lippen en ontdekte ik het lek. Stom dat we geen schuurpapier hadden meegenomen. Met het kleine mesje van mijn zakmes krabde ik heel voorzichtig de plek ruw, waarna ik de tube solutie opendraaide. Ik kneep erin, nog eens. De inhoud was verdroogd en zo taai als een spons.

'Klootzak,' zei Mark alleen.

Moedeloos bevestigde ik de band weer om het wiel, bond de fietstassen op, en opperde: 'Misschien is er in Lent een fietsenmaker.'

Het was al nacht toen we een politieagent naar de Smitstraat vroegen, aan de lage kant van de Waal. We sjokten uitgeput naar het adres van oom en tante, terwijl mijn achterband met iedere stap meeslingerde.

In de verlaten straat zochten wij naar nummer negen. Boven brandde geen licht. Pas toen we aanhielden met bellen, werd er een lamp aangestoken, een raam opengeschoven. Oom had een slaapmuts op.

'Wij zijn het!' riep ik op kwasi-opgewekte toon. 'We hadden een lekke band.'

'Kwajongens dat jullie zijn om ons zo laat wakker te maken. Morgen is het weer vroeg dag.'

Eerst dacht ik dat hij het niet meende, maar zijn stem klonk heel kwaad, en driftig zei hij: 'Gauw naar bed jullie, daarginds is de slaapkamer.'

Terwijl ik nog doodop van het sjouwen, mijn harte-klop in mijn oren voelde, luisterde ik naar het ademhalen van Mark, het verre stampen van een pomp, die automatisch water opwekte van diep onder de grond. Voor de ijsfabriek van oom Herman. Eigenlijk was hij uitvinder, had vader verteld. Zelfs het moffelen van fietsen

had hij ontdekt, maar zodra hij iets nieuws had uitgevonden ging het hem vervelen en begon hij aan iets anders.

's Morgens moesten de ijskarretjes worden ingeladen, de dikke kostten een dubbeltje, de dunne waren twee vierduiten. Eerst werden ze geproefd. Als er pekkel over was gelopen, mochten wij ze opeten.

In het Fordje van mijn neef Jacob brachten we staven ijs weg. Je voeten moest je op stangen zetten, als je naar beneden keek zag je de straat onder je door glijden. Jacob had het altijd druk. Dan bemoeide mijn oudste nicht zich met ons. Zij vond dat ik bokser moest worden, zo'n boom van een vent. Ze moesten weten hoe slecht ik als jongen had kunnen boksen, altijd kreeg ik wel een stomp tegen mijn neus omdat ik niet vlug genoeg was, maar zij geloofde me niet. Als je het probeert, word je echt kampioen, herhaalde ze. Leo, onze jongste neef, bakte een cake. Hij had er maar één ei in gedaan. Als je erin hapte, moest je automatisch hoesten. Mark verslikte zich er zelfs in, had een kop als vuur en stond met zijn armen in de lucht naar adem te happen. 'Neem een slok water,' bood Leo aan. 'Die cake is niet kósjer,' zei Mark, en weigerde er nog iets van te eten. Hij had een grapje gemaakt, maar Leo ging er ernstig op in. Al was het bij oom geen orthodox gezin, het bleek dat Leo vroom was. Hij wou ons van het bestaan van God overtuigen, om ons te overbluffen, vertelde hij dat zij Kauns waren.

'Kauns?' vroeg Mark verbaasd, 'wat is dat nou weer.'

'Kauns, dat zijn de afstammelingen van de hogepriesters. In de naam Cohen vind je het terug. Eigenlijk vormen zij de adel bij de joden. In de sjoel mogen wij vooraan zitten. Rijke joden hebben er vaak kinnesinne op, maar adel kun je niet kopen,' zei hij trots.

'Tel uit je winst,' spotte Mark.

Ik wou me er niet mee bemoeien, maar Leo zei dat hij zich moest schamen.

‘Waarom schamen?’ vroeg ik. ‘Heeft het iets om het lijf, wie je voorouders waren? Er is veel te veel standenverschil onder de joden. Jij hebt het over de Kauns, en als je in Amsterdam komt kijken de Portugese joden neer op de Hoogduitse, omdat zij ook op de een of andere manier van adel waren, Spaanse adel, Portugese adel. De Hoogduitse joden kijken weer neer op de Poolse, de Poolse op de Russische, en ga maar door.’

‘Jullie zijn helemaal van het jodendom vervreemd,’ stelde Leo vast, ‘en dat terwijl we dubbele familie zijn. Onze moeders zijn zusters van elkaar en onze vaders neven.’

Ik gaf er geen antwoord op, Mark echter gaf geen krimp.

‘Dat heeft met geloof niets te maken. Trouwens, dan is onze grootmoeder ook een Kaun, want zij is een tante van je vader.’

Het was waar. Vader had er wel eens over gesproken. Zijn oom Berie (was vader naar hem genoemd?) was de grootvader van Leo geweest. Hij voerde altijd een of ander proces. Als hij het verloor weigerde hij te betalen. Dan kwam de deurwaarder, waarvoor hij zijn hond al had afgericht. ‘Bianca, Bianca,’ zei hij alleen, en het beest vloog de man naar de keel, zonder dat iemand kon bewijzen dat er van opzet sprake was. Zijn vrouw sprak alleen Jiddisch, Nederlands kende ze nauwelijks. Volgens haar waren katten heel kwaadaardige dieren, die ’s nachts zeven keer op een slapend mens toeslopen om hem te vermoorden. Gelukkig waren ze kort van memorie, elke keer als ze voor het bed van hun slachtoffer stonden, waren ze hun boze opzet vergeten.

‘Van die onzin heb ik nog nooit gehoord,’ zei Leo met

een verstrakt gezicht.

‘Vader heeft het zelf verteld,’ hield ik vol.

‘Maar je grootvader is een leviet, en jullie zijn het ook,’ antwoordde Leo.

‘Wat heeft dat er mee te maken?’ vroeg ik verbaasd, en Mark wilde weten wat een leviet was.

‘Het gewone volk dat nergens van afstamt.’

‘Behalve van de apen,’ riep ik triomfantelijk uit.

De weg slingerde tot in het oneindige langs vlakten waaruit de wind je van alle kanten tegen woei, je de adem af-sneed, je het spreken onmogelijk maakte. Een lange darm, anders was het niet, en dat bleef het tot wij in de klompvoet van Zuid-Limburg waren waar het klimmen een aanvang nam.

Heel voorzichtig liep ik door de huiskamer van David en Thérèse, bang als ik was ergens tegen aan te stoten, terwijl Mark nog lag te slapen. Ik was al een keer wezen kijken, maakte me onwillekeurig ongerust. Om tien uur waren we gisteravond, op van vermoeidheid, in bed geploft, en nu was het al bijna weer middag. Straks zouden oom en tante van school thuis komen. Oom David was gemengd gehuwd, als eerste in de familie, en ineens was niemand er meer tegen.

Mark en ik fietsten langs korenvelden, die het heuvelachtige landschap toedekten. Voor het eerst van ons leven wilden we een grot bezoeken, David had gezegd dat we naar de kleine grot van Lourdes moesten gaan, die was heel bijzonder.

Aan een loket kochten wij kaartjes. Kaarsen verkochten ze ook, natuurlijk voor in de grot, als het er donker was. Toen stapten wij een duistere, holle ruimte binnen, waar mensen op banken zaten te wachten. Een vrouw

zat geknield te bidden, de handen gesloten voor haar gezicht, terwijl zij woordjes prevelde. 'Die heeft zeker niets beters te doen,' fluisterde ik tegen Mark. Zij sloeg een kruis, en plaatste een brandende kaars op een verhoging. Verderop zaten twee mannen te bidden. Weer stond een vrouw op om een brandende kaars te plaatsen. Wij snapten er niets van. Een half uur al, nog steeds geen gids. Misschien was er maar eens in de zoveel uur een wandeling door de grot. Ik gebaarde Mark, een hand op zijn schouder, dat hij op me moest wachten, en liep op mijn tenen naar het kaartjesloket. 'Kunt u me ook zeggen hoe laat er rondleiding door de grot is?' vroeg ik aan de juffrouw achter het raampje. Zij keek me verbaasd aan.

'Heb je nooit van Lourdes gehoord, de grot in Frankrijk waar zieke mensen om herstel van hun gezondheid bidden?'

'Jawel,' bevestigde ik schuchter.

'Dat zijn wij hier in het klein,' vervolgde de vrouw, 'de mensen komen hier slechts om Gods genade voor hun gezondheid af te smeken.'

Bulderend van het lachen liepen Mark en ik door de zonnige straat, die veel lichter scheen te zijn geworden. 'Heilige Maagd Maria,' zei ik tegen hem, en hij antwoordde: 'baroech ato.'

Wij gingen aan de kant van de weg in het gras liggen, staken een grasspriet tussen onze lippen, dommelden een ogenblik in. Toen Mark zijn ogen weer even dichtdeed, friemelde ik een strootje in een van zijn neusgaten. 'Rotzak,' zei hij lachend tegen me. Ik voelde me gelukkig dat we tegenwoordig zulke goede vrienden waren. Waarom zouden we vroeger altijd zo hebben geknokt? Je snapte niet wat je had bezielde toen je nog een kind was. Misschien was ik wel afgunstig op hem geweest, omdat hij door moeder werd voorgetrokken. Pestkop noem-

den ze mij thuis, Mark de driftkop, zou ik dus toch... En tegenwoordig dan? Er viel geen touw aan vast te knopen. Dan zou er nu nog meer reden zijn om kinnesinne te hebben, sinds hij bij vader werkte. Daar was immers geen sprake van? Of zou ik, door mijn vriendschap met Mark, hopen bij vader en moeder... Weg die gedachte, om je te schamen, of ik niet gewoon vrienden met Mark kon zijn, omdat hij een goeie jongen was, zonder al die slechte bijgedachten. Mark schudde aan mijn schouder.

‘Waar zit je met je hoofd?’ vroeg hij.

‘In Hoensbroek,’ antwoordde ik.

‘Is het zo zwaar?’

‘Omdat er zoveel snot in zit.’

‘Viezerik.’

Ik zweeg.

Toen vroeg Mark plotseling: ‘Kan ik je vertrouwen?’

Ik schrok. Zou hij mijn gedachten hebben geraden? Wist hij dat ik een ogenblik onze vriendschap in twijfel had getrokken? Nee, dat was niet waar, van twijfel was immers geen sprake, echte vrienden waren we geworden, dat had met vader en moeder niets te maken.

‘Als ik je een geheim vertel, zul je er dan met niemand over praten?’

‘Bij mijn en bij jouw gezond,’ grapte ik.

‘Nee, ik meen het.’

‘Ik ook.’

‘Beloof het me dan.’

‘Dat beloof ik.’

‘Zul je me er ook niet mee pesten?’

‘Mijn hand erop.’

‘Je kent Hannie toch wel?’

Ik kreeg een kleur en knikte.

‘Ik ben verliefd op haar,’ zei hij zachtjes, ‘dacht je dat ik kans bij haar maak?’

Ik sloot mijn ogen om niets te laten merken, legde mijn hoofd op mijn arm. Duidelijk zag ik Hannie voor me, een lang en tanig meisje, zeker twee jaar ouder dan ik, met stug donkerblond haar, scherpe jukbeenderen en groenachtig-blauwe ogen die je doordringend aankeken. Ze was lid van de Vakbondsjeugd, evenals Mark en ik. Soms liep ik met haar mee naar huis omdat ze mij op een manier aantrok waartegen ik mij niet kon verzetten. Vaak vertelde ze mij iets over haar leven, dat mij vreemd toescheen en toch aantrekkelijk. Altijd begon ze ten slotte over mij. Hoe ik zo stom kon zijn op een deurwaarderskantoor te blijven, hoewel er in de Vakbond mensen waren die mij graag mochten, en die mij zeker zouden helpen als ik daarom vroeg. Als ik antwoordde dat ik geen misbruik van vriendschap wilde maken, schudde ze schamper haar hoofd. Soms meende ik dat ze verliefd op mij was, raakte daardoor in de war, geloofde dat ik ook op haar verliefd was; zij was ouder dan ik, veel deftiger, maar toen ik ten slotte de moed opbracht om haar te vragen, had ze me aan een gesloten deur laten staan, en me daarna met een hooghartig lachje afgewezen. Nu ik er aan dacht, joeg het bloed me weer naar het hoofd.

Ik richtte mij op, opende mijn ogen die door het zonlicht werden verblind, en ik was daar blij om, want op die manier hoefde ik Mark niet aan te zien. 'Hannie Wijkstra?' zei ik langzaam, als moest ik moeite doen om me haar voor de geest te kunnen halen. 'Een aardig meisje.' Ik rekte die woorden om tijd te winnen. Zou ik hem vertellen wat er was gebeurd? Moest hij zich iets aantrekken van het blauwtje dat ik had gelopen? Misschien gaf ze wél om hém, de hemel mocht het weten. Waarschijnlijk leek het me niet, maar dan zou hij het vroeg genoeg ervaren. En ik antwoordde: 'Ja, ze is een aardig meisje. Je zou het kunnen proberen.'

Het was stil in de grillig gevormde huiskamer, waarvan een muur schuin omlaag liep in een uithoek, die er niet bij scheen te horen, maar gehoorzaamde aan de verlangens van de architect om de huizen op het Pleintje het aanzien van een boerderij te geven. Een 100-kaars lamp, diep schuilgaand in een boven tafel hangende ronde lampekop van bruine zijde met chenille franje, wierp een sombere kring licht omlaag.

Moeder had van vader een stuk krant gekregen, doch zat er boven te knikkebollen, terwijl vader de kolommen van zijn bladen, die hij in twee handen voor zich hield, napluisde.

‘Is er geen thee?’ vroeg hij, zonder op te kijken.

Moeder schokte wakker. Als bij gewoonte boog zij haar hoofd naar achteren, dat door de zwaarte van haar haar-massa nog meer achterover scheen te worden getrokken. Haar door staarvlekken bewolkte bruine oogappels keken verdrietig in haar bleek, ovaal gezicht, haar lippen nog op elkaar geklemd.

Zuchtend stond zij op, slofte naar de keuken, zette water op het gas, viel bijna omdat de kat om haar benen liep te miauwen, gaf het beest een schoteltje melk, terwijl de fluitketel begon te gillen totdat de fluit eraf vloog. Met een volle pot thee kwam zij weer naar de kamer.

Toen zij ging zitten vroeg zij aan Mark, of hij de theepot misschien op zijn schoot wilde hebben om een warme buik te krijgen, maar hij antwoordde alleen: ‘er is geen suiker.’

Opnieuw liep zij naar de keuken om de suikerpot te vullen, morste, korrels kraakten onder haar voeten. Zij kwam weer aan tafel zitten, zuchtte opnieuw, als moest zij het heel diep uit haar lichaam halen. Zij bukte zich zodat ik haar als flessen uitgerekte borsten zag onder haar jurk. Haastig wendde ik mijn blik af.

‘Het is hier koud,’ zei Mark.

‘Ik zal even naar de kachel kijken,’ antwoordde moeder verontschuldigend. Ze zag dat de kolenkit leeg was, liep de binnentrap op naar de zolder om hem te vullen. Zij porde in de laag kolen op het vuur totdat er een steekvlam uitkwam. Stank van rook vulde de kamer.

‘Hebben we niets bij de thee?’ vroeg ik, wetend dat zij het trommeltje voor Mark en mij had verstopt. ‘Ik zal eens kijken,’ antwoordde zij, liep naar de slaapkamer. In gedachten zag ik haar de kastdeur openen, een stapeltje ondergoed en kopjesdoeken opzij schuiven om een trommeltje met koekjes op te diepen.

Eigenlijk was het niet op zijn plaats, dat we moeder alles lieten doen, zei mijn slechte geweten, en ik schold op me zelf: ‘Begint het weer, je geweeeklaag? Wij moeten de hele dag bij een baas werken, terwijl zij thuis is en niets anders heeft te doen. Het is haar eigen stomme schuld, dat ze alles vergeet en voor elk akkefietje opstaat. Natuurlijk helpt ze vader ook om de winkel schoon te maken. Maar voor mij maakt ze zich zo druk niet. Voor Mark wel, hij is haar pikkie,’ doch toen ik het laatste woord in mijn gedachten formuleerde, schrok ik, zo iets hoorde je niet bij je moeder te denken. Zou ik het ze vertellen, van die brief?

‘Ik heb een uitnodiging ontvangen, om op het kantoor van de revolutionaire partij te komen,’ zei ik plotseling.

‘Jij?’ riep Mark verbaasd, en vader voegde er aan toe: ‘Ze hebben zeker geen in-de-weg-lopers genoeg.’

Had ik maar niets gezegd. Ik stond op om naar mijn slaapkamer te gaan, stak de brief weer in mijn binnenzak. Moeder pakte me bij mijn arm en zei smekend: 'Wees toch niet zo gauw beledigd. Vader bedoelt het niet kwaad.'

'Ach mens,' snauwde ik driftig, nu moest zij zich er ook nog mee bemoeien.

Zij zuchtte weer, kreeg tranen in haar ogen. Het was lang geleden dat zij huilde. Als zij ons niet de baas kon toen wij kinderen waren, begon zij altijd te huilen. Dan moest ik juist lachen, of ik wilde of niet. Ik liet me niet door haar dwingen. Toch ging ik weer zitten.

'Misschien is het wel voor zijn bestwil, man,' zei ze tegen vader. 'Je kan toch nooit weten? Stel je voor ze hebben een betrekking...' Ik viel haar in de rede, zei dat zij onzin kletste.

'Hou jij je brutale mond tegen je moeder,' viel vader haar bij, 'wat verbeeld je je wel.'

Ze konden me nog meer vertellen. Ik sprak er niet meer over, dan liever nog huiswerk maken voor avondschool. Ik liep naar de radio toe om hem af te zetten. Daar werd je ook gek van.

'Blijf met je handen van dat toestel af,' gelastte vader. 'Nooit ben je thuis, maar als je er een keer bent moet iedereen naar je pijpen dansen.'

Dat moest hij zeggen. Ik lachte schamper.

Mark zat er verlegen bij. Ruzie kon hij niet verdragen, dan kromp hij ineem, werd er stil van.

'Wat maken jullie je toch druk,' zei hij verzoenend.

'Die idioot met zijn revolutionaire partij,' snauwde vader.

Driftig beet ik hem toe: 'Moeten de joden zich dan laten mishandelen? Zoals in Duitsland op het ogenblik, door Hitler?'

‘Sinds wanneer ben jij zo joods?’

De vraag verwarde me een ogenblik.

‘Alleen de arbeidersbeweging kan het fascisme tegenhouden.’

‘Dat hebben we gezien in Duitsland.’

‘Omdat ze er een verkeerde politiek hebben gevoerd, van toegeven maar jongens, vooral toegeven, tot het te laat was.’

‘Jij kletst naar je verstand hebt.’

‘U zal wel weer gelijk hebben.’

Een tijdlang zweeg iedereen. Vader slurpte aan een kopje thee, Mark snoof zenuwachtig, moeder sjokte naar de keuken, ik deed net of ik een boek las ofschoon geen woord ervan tot mij doordrong.

‘Sjeintje’ – zei vader ineens spottend, alsof er niets was gebeurd – ‘vroeger was je zo lelijk, en nou ben je ook zo mooi niet.’ As viel van zijn sigaar op zijn jasje, dat hij met een snelle handbeweging schoonklopte.

Als hij moeder Sjeintje noemde en zulke grapjes maakte, was hij weer in een goede bui.

Moeder lachte en kreeg blosjes op haar wangen.

‘Ik kan ook niet zo knap zijn als jij,’ antwoordde ze; zij meende wat zij zei. Nog altijd was zij trots op een man die zo goed voor de dag kon komen. Om het nog meer te doen uitkomen, zei ze: ‘Moet je eens zien wat een wasbord ik heb,’ en wreef over haar borst.

Zulke opmerkingen maakten mij razend. ‘Doe toch niet zo stom,’ beet ik haar toe.

‘Deugt het weer niet bij meneer?’ vroeg vader, maar moeder haastte zich te zeggen: ‘Laten we geen ruzie maken voor de vrijdagavond. Je hebt er al hard genoeg voor moeten sappelen de afgelopen week.’

‘Zeg dat wel. Weet je dat die knoeier aan de overkant eruit gaat? Hij dacht, de prijzen met tinnef te kunnen

verpesten; zo iets krijgen de klanten ten slotte toch door. Intussen had hij mij bijna de nek gebroken.'

Bij die laatste woorden versomberde vaders gezicht. 'En ik heb al pech genoeg gehad in mijn leven. Nog een portie erbij kan ik niet meer verdragen.'

Als hij daarop doorging, bereed hij zijn stokpaardje. Iedere keer als hij meende het te hebben gewonnen, was er steeds een omstandigheid waardoor hij de nederlaag leed. 'Het lijkt wel of ik het aantrek,' beweerde hij. Hij sprak spottend over middelmatige familieleden, die hun beetje talent met alle middelen uitbuiten, terwijl hij, die zich verre hun meerdere wist, de schlemiel bleef. Ineens kon hij weer lief zijn, zoals hij vroeger was geweest, dan verdween de spanning tussen ons, en voor een ogenblik bloeiden wij allemaal op, Mark en ik gingen tafeltennissen, dansten door de kamer, schreeuwden het uit van vreugde bij een puntje, vader loste een damprobleem uit Het Volk op, moeder schonk thee in, en had gemberbolussen in huis, ik begon te fluiten, zo schrill dat vader het niet meer kon aanhoren en riep: 'Schei daar in godsnaam mee uit.'

De vreemdste fantasieën spookten door mijn hoofd toen ik tegenover Jan Korthuis zat, die mij had uitgenodigd op het partijkantoor aan de drukke gracht te komen. Zijn lichtblauwe ogen waren een en al vriendelijkheid toen hij mij aankeek, waardoor zijn hoekige kin nog sterker opviel.

'Nu wil je natuurlijk weten waarvoor je moest komen, hè?'

Ik knikte.

'Ik heb over je horen spreken. Daarom heb ik jou uitgekozen om een vertrouwelijke opdracht te vervullen,' vervolgde Korthuis, terwijl hij me doordringend aankeek

als wilde hij me peilen. 'Je kent natuurlijk de Sozialistische Arbeiter Partei, onze Duitse zusterorganisatie, die door de nazi's in de illegaliteit is gedrongen. Wat ik je nu ga zeggen moet absoluut geheim blijven. Beloof je me, dat je het niet verder zult vertellen?'

Hoe kon ik iets beloven wat ik nog niet wist, maar Jan zei dat hij me niet achteraf tot geheimhouding kon verplichten. Die garantie moest ik vooraf geven. Ik begon het allemaal hoe langer hoe vreemder te vinden.

'Waar ken je me dan van?' wou ik wantrouwig weten.

Mijn vraag onderging hij als een vorm van kritiek die hij slecht kon verdragen. Zijn vriendelijke blik was plotseling verdwenen en geërgerd keek hij mij aan, terwijl hij met zijn vulpen op zijn bureaublad tikte.

'Dat gaat je niet aan. Maar je bent toch lid van een revolutionaire partij, nietwaar? Dan moet je niet het naadje van de kous willen weten als het illegaal werk betreft. Kan ik op je rekenen of niet?'

'Ja,' antwoordde ik beduusd.

'Dat had ik uiteindelijk ook verwacht.'

Korthuis glimlachte tevreden.

'Wordt er geklopt?' vroeg hij, en liep naar de deur of er iemand was.

'Niemand niet. Nou dan. De leiding van de SAP woont in Amsterdam, tenminste, het belangrijkste deel ervan. Wekelijks komen er brieven uit Duitsland met gegevens over het illegale werk, de partij, de algemene toestand, je kan het zo gek niet bedenken. Die correspondentie wordt natuurlijk niet naar het partijbureau gestuurd, anders zou de Gestapo het al heel gauw doorhebben. Snap je?' Jan had zijn wenkbrauwen gefronst, om mij van de ernst van de situatie te doordringen. 'En ook niet naar de adressen van de Duitse partijleiders,' vervolgde hij. 'Dat zou vandaag of morgen in de smiezen

lopen. Of, wat nog erger is, als ooit zo'n brief werd onderschept, zouden ze meteen weten waar een revolutionaire leider woont. Die lol gunnen we de heren niet. Wat jij...'

Ik lachte instemmend.

'En nu begrijp je zeker wel wat de bedoeling is?'

Ik zweeg, keek zo neutraal mogelijk om niet te laten merken dat ik het nog niet door had.

'Laat ik dan nog duidelijker zijn. De brieven worden verzonden naar gewone adressen. Adressen van particulieren die niet bekend staan als revolutionair. Zij weten uiteraard wat de bedoeling is. Nu moet jij drie keer per week die adressen affietsen om er de post op te halen. Maak je borst maar nat. Zij zijn zo goed mogelijk over de hele stad verspreid.'

Straks zouden ze thuis vragen wat het was geweest. Wat kon ik ze wijs maken? Vertellen dat ik moest komen helpen bij partijwerk, drie maal in de week, juist de tijden dat ik de brieven moest ophalen? Het was misschien een oplossing. Of niet? Ze zouden kunnen ontdekken dat het niet waar was. Als iemand van de Revolutionaire Jeugd voor mij aan de deur kwam, terwijl moeder dacht dat ik op de gracht was, kwam het uit. Kon ik maar beter liegen. Anderen hadden daar soms helemaal geen moeite mee. Ik kon veel beter niets vertellen, dan zou ik wel zien hoe het liep. Zo belangstellend waren ze niet. Op mijn zeventiende verjaardag had vader gewoon het kaartavondje laten doorgaan, zodat ik alleen boven op mijn kamertje moest zitten, terwijl moeder zich voor vader, en Mark, en oom Izaak en Barendje Waas uitsloofde. Kon vader voor één keer het kaarten niet missen? Of was hij te bang geweest om een andere avond voor te stellen? Gekkgheid. Om mij gaf hij geen bliksem meer. Wel was

hij de dag tevoren speciaal naar de lommerd gegaan om er een cadeautje voor me te kopen. Ik mocht kiezen tussen de *Ideeën* van Multatuli en een horloge. Wat doe je als je geen horloge hebt? Het liep niet, dan heb je dubbel spijt.

Voordat ik ons Pleintje opreed, stapte ik af. Ik bukte mij naar het achterwiel van mijn fiets. Eerst moesten die mensen passeren. Toen draaide ik voorzichtig het ventieltje van mijn achterband los. 'Ik had een leuke band,' zou ik ze straks thuis vertellen. Een kleine beroerte, helemaal naar Noord moest ik om brieven op te halen, in West had ik ook een adres. Dat hield ik nooit vol. Je fiets-te je de pest. Van kantoor als een gek naar de Orteliusstraat, dan naar huis, hap-slik, meteen door naar avond-school. Ik holde de trap op. Buiten adem schreeuwde ik dat ik een leuke band had. Met gereedschap haastte ik me weer naar beneden. Ik draaide het ventieltje dicht, pompte de band op en vertelde boven: 'Het was gelukkig het ventieltje.'

Moeder geloofde het altijd, ze had toch geen verstand van fietsen. Maar steeds een leuke band was ook gek, dus liep de ene keer mijn wiel aan zodat ik had moeten lopen, en was de andere keer mijn ketting er af gegaan, waarbij ik mijn zwarte vingers liet zien die ik juist tevoren langs mijn ketting had laten glijden.

Ze moesten er over hebben gesproken, met zijn dries-tjes, want op een zondagochtend, toen ik niet weg-hoefde, vroeg Mark spottend: 'Wil je mijn band plakken?'

'Doe het zelf.'

'Dat kan ik niet.'

'Waarom niet?'

'Hij is helemaal niet lek.'

'Wat klets je dan?'

‘Ik dacht dat jij het wel kon.’

Hij keek me met een geheimzinnig lachje aan, spotte: ‘De fietsenmaker van het Pleintje, gaat het zien, gaat het zien. Hebt u géén leuke band? Bij mijn broer kunt u altijd terecht. Zit uw stuur niet scheef? Laat het hem opknappen!’

‘Plaag hem nou niet,’ suste moeder, maar zelf vroeg zij: ‘Of heb je een meisje...?’

‘Mens,’ snauwde ik.

‘Is ze lief?’ wou vader weten.

Ik kreeg het er benauwd van.

‘Natuurlijk, ze heeft een Trotsky-baardje, daarom mogen we haar niet zien.’

‘Jullie zijn gek,’ schreeuwde ik woedend.

‘Wel ja, stapel mesjogge zijn we, alleen jij bent goochem. Wat een gochme heeft meneer,’ zei vader geïrriteerd. ‘Daarom ben je voor de wereldrevolutie. Daarom ben je nooit thuis. Zie je niet hoe de arbeiders op je staan te wachten? Ze laten hun kaartje ervoor staan, hun mangelen op vrijdagavond, omdat ze zo nodig de barricade op moeten.’

Ik zuchtte diep en minachtend.

‘Zucht maar,’ riep mijn vader.

‘Als hij maar niet aan de verkeerde kant zucht, uit zijn toges,’ juichte Mark, liet zich op zijn stoel achterovervalen en zei, terwijl hij zijn neus dicht kneep: ‘Ik val flauw.’

Meer hoorde ik niet. Met kracht had ik de kamerdeur achter mij dichtgesmeten.

Bij Lange Piet moest ik de brieven brengen, in de Reggestraat, waar hij bij partijgenoten op een kamertje woonde. ‘Noem hem maar Lange Piet, dat is altijd goed,’ had Jan Korthuis mij verzekerd.

Lange Piet deed mij zelf open. Hij was een hoofd lan-

ger dan ik, keek van girafhoogte op mij neer, maar toen ik tegenover hem aan tafel moest gaan zitten, vielen vooral de scherpe trekken van zijn gezicht op, terwijl zijn bruine ogen mij onderzoekend opnamen. Verlegen keek ik om mij heen, tuurde naar een wandrek vol boeken.

‘Bist ein junger Genosse, was? Haben mich über dir erzählt.’ Dich moest het zijn, niet dir in dit geval, had ik immers op school geleerd: vierde naamval. Waarom dacht ik daaraan? Dan kwam hij zeker uit Berlijn. Daar haalden ze dich en dir door elkaar. Een reactionair parlements lid had eens een socialist uit Berlijn bespot omdat hij mich zei in plaats van mir, maar die had hem geantwoord: ‘Ik weet tenminste het verschil tussen mein und dein.’ Zou ik hem vertellen dat hij daarop moest letten? Wat zou hij dan wel van me denken.

‘Hoe gaat het in de Revolutionaire Jeugd?’ vroeg hij. ‘Grosse Diskussionen?’

Zeg dat wel, dacht ik, en knikte.

‘Willy Brandt und Walter Held, dat zaajn de wichtigste joigt-leider, nicht? Brandt bei uns, Held ein Trotskybewunderer. Du, heb jaaj sjoon gekozen?’

Ik antwoordde niet.

‘Revolutionäre realpolitik,’ vervolgde Lange Piet, ‘da handelt es sich um,’ doch onmiddellijk na zijn woorden maakte hij een haastig, wegwuivend gebaar, als wilde hij aangeven dat het er niet toe deed.

‘Jij bent goede vrienden met Hans Schäfer, was?’

‘Ja,’ knikte ik, blij dat hij hem kende.

‘Ein guter Junge, aus Breslau. Hij woont bei Harry en Vrouwtje, nicht wahr? In Ost. Er mag dich gerne, weisst du?’

‘W-wie w-wil een m-mooi ringetje van me?’ stotterde de zeeman, die bij de bioscoop op de zondagsverlaten

Haarlemmerdijk was blijven staan, waar wij, leden van de Revolutionaire Jeugd, 's morgens om tien uur samenkitten om straks de 'Potemkin' te gaan zien.

'Ik,' gilde Greetje, ging met uitgestrekte handen voor hem staan. Als altijd was ze enthousiast en omhelsde de man bijna.

'N-nee, n-nee,' zei de zeeman met een dikke tong, 'meisjes d-die vragen w-w-w-worden overgeslagen... J-jij bent lief,' lalde hij tegen Liesje die met mij stond te praten, 'h-hier.' Hij pakte haar hand beet, trok haar vingers uit de vuist, duwde iets op haar handpalm.

'Bah, een tabakspruim,' riep Liesje kokhalzend, 'smerige kerel dat je bent,' maar de zeeman haastte zich luid lachend weg.

'Schoft,' schreeuwde ik hem achterna, vroeg aan Liesje of ik hem een pak op zijn donder moest geven. 'Laat maar,' schudde zij tot mijn opluchting, ging toen de bioscoop in om aan een fonteintje haar handen te wassen.

'Zo, uitslover,' zei een jeugdlid, een jonge kerel met een eeuwig-durende glimlach die ik alleen van naam kende.

'Hoe bedoel je, Ko?' vroeg ik verbaasd.

'Hoe ik het bedoel?' Hij keek me spottend aan. 'Dat is voor jou een vraag en voor mij een weet.' Toen, driftig: 'Maar het is goed dat jij het ook weet. Wil jij een wit voetje bij Lies halen? Net als al die anderen, omdat haar moeder met de partijvoorzitter getrouwd is. Dan kun je bij ze aan huis komen, hè? Dan ben je meteen iemand. Spaar je die moeite. Lies is heel kieskeurig, begrijp je?'

'Wat wil je daarmee zeggen?'

'Niets persoonlijks,' suste hij. 'Maar zij en ik kunnen het heel goed met elkaar vinden, snap je, en daar kan ik geen derde bij gebruiken. Ik laat me de kaas niet van het

brood eten. Als je daar rekening mee houdt, blijven we goede vrienden.'

'Bist du Katzenscheu geworden?' vroeg een Duits meisje mij, toen ik de bioscoop uitliep.

Ik keek haar vragend aan, herkende Karla Katzenbaum, die als dienstmeisje in de stad werkte, en soms onze bijeenkomsten bezocht. Zij was de dochter van een Duitse communist uit Elberfeld, terwijl zij een joodse moeder had. Met haar was ik een keer naar de Pfeffermühle, het emigrantencabaret van Erika en Klaus Mann geweest. Verder was er niets tussen ons, maar aardig vond ik haar wel. Alleen zou ze niet zo klein moeten zijn. Een meter vijfenvijftig misschien. Ik met mijn één-driëntachtig... Toen wij samen een keer op zondagochtend door de Jodenhoek dwaalden had een man mij toegeroepen: 'Hé, kinderverkrachter!' Ik huiverde als ik er aan dacht.

Het is net of het verplichtingen schept, zo'n gemeenschappelijke ervaring. Op de partijbijeenkomst waren we weer naast elkaar gaan zitten, hadden onze armen om elkaar heengeslagen. Zó zaten we te luisteren, totdat een partijgenoot opstond en vroeg of het hier een serieuze politieke bijeenkomst of een vrijpartij voor jonge mensen was. Die moesten hun lusten maar ergens anders botvieren. Beschaamd waren we vertrokken, niet wetend hoe we ons moesten houden. Eenmaal buiten, in het avondduister, had ik haar tegen mij aangedrukt en op de mond gekust. En ofschoon dit dus liefde betekende, voelde ik mij verdrietig worden en eenzaam, maar zeggen durfde ik het niet, zo vreemd voelde ik me tegenover haar, en ik besloot haar uit de weg te gaan.

'Wo gehst du hin?'

'Hans Schäfer,' antwoordde ik in volle ernst.

‘Da gehe ich mit,’ antwoordde zij. Feitelijk sprak het vanzelf. Zij werkte immers in de Ruyschstraat, en Hans Schäfer woonde er vlakbij.

Karla stak haar arm door de mijne. Onhandig liep ik naast haar, met grote stappen, terwijl zij bijna moest hollen om mij bij te houden.

‘Warum bist du so unfreundlich?’ vroeg ze plotseling. ‘Nein, ich liebe dich nicht.’

Verbaasd bleef ik naast haar staan, maar zij duwde mij van zich af. ‘Gehe allein zu Hans,’ zei ze bitter, ‘du, du hast nur Freunde, Mädels siehst du nicht einmal.’

Hans en ik waren ongeveer even oud, en toch was hij al emigrant. Een gemoedelijke, tamelijk dikke jongen, altijd opgewekt, waarbij zijn donkerbruine ogen schitterden. Hij had goed verzorgde kleine handen, zijn bruin, krullend haar was steeds netjes gekamd, en aan zijn kleding besteedde hij de grootste zorg. Harry en Vrouwtje aanbadden hem, verwenden hem als hun liefste kind.

Vaak waren wij samen. Dan vertelde hij mij over de revolutionaire beweging, de illegaliteit die hij in Duitsland nog korte tijd had gekend totdat hij moest vluchten voor de Gestapo. Wat wist ik weinig van revolutionaire traditie. Met ingehouden adem luisterde ik naar zijn woorden. Een heleboel dingen kon je je niet veroorloven als je eenmaal die weg had gekozen. Zelfmoord bij voorbeeld was uit den boze. Toen hij het woord gebruikte was ik verbaasd, wie dacht daar nu aan op onze leeftijd? Maar hij liet zich door mij niet van de wijs brengen, probeerde me ervan te overtuigen dat ons soort mensen helemaal aan de partij toebehoort, dat alleen de partij beslist over leven en dood. ‘Wij revolutionairen zijn slechts doden met verlof.’

Elke dag stapte ik even af in de Vijzelstraat, met mijn fiets aan de hand, keek dan bij Boekmans antiquariaat of ze er nog lagen; de *Sämtliche Werke van Marx & Engels*, de beroemde Mega-uitgave, zes delen voor twaalf-en-een-halve gulden. Een deel ervan was in Duitsland in het openbaar verbrand, de rest was naar Nederland geëxporteerd voor de deviezen. Bijna had ik het geld bij elkaar, het was een hele dobber geweest. Vijf gulden zakgeld per maand, de contributies er af van de vakbond, de partij, de jeugdbeweging, mijn sigaretten. Eind van de maand durfde ik het wel aan.

Met zijn vieren waren we in de Swammerdamstraat langs het reclamebord gelopen. Een aanplakbiljet van de NSB erop. 'Dat moet eraf, jongens,' had Jan beslist. Ik had een padvindersmes bij me, haalde het te voorschijn. 'Doe jij het,' riep hij, 'wij gaan posten.'

Plotseling werd ik in mijn kraag gegrepen.

'Doe niet zo vervelend,' zei ik, schudde me los. Ze wilden me natuurlijk aan het schrikken maken, maar toen ik omkeek was het een agent in burger, de penning hield hij in zijn hand.

Je kon de bekeuring afkopen, wat ik wel moest doen om geen middag vrij te moeten nemen. Het kostte mij tien gulden. Zouden de anderen er wat bij leggen? Nee, ik zou het ze liever niet vragen. Die boeken van Marx & Engels, nou ja, voorlopig zou ik ze toch niet kunnen lezen, met al het huiswerk van avondschool, het ophalen van brieven, de vergaderingen, de bijeenkomsten op zondag. Misschien kan ik ze later eens kopen.

Wij stonden met een groepje voor het stadhuis van de gemeente Huizen, om daar op een zuil de verkiezingsbiljetten van de partij aan te plakken. Mensen kwamen

bij ons staan, een Huizer vissersvrouw, in haar eigen kleding ingebakerd als een ouderwetse baby, een gouden kap als een helm op het hoofd, gromde kwaadaardig: 'Satan zelf heeft jullie hierheen gezonden, addergebroed.'

Er kwamen meer mensen dreigend naderbij. Wij hingen haastig de emmers met plaksel aan ons fietsstuur, vouwden de biljetten op, sprongen op het zadel om naar de haven te trappen, waar wij wilden gaan zwemmen in het ijskoude, drabbige water, jongemannen en jonge vrouwen die op stap waren voor de partij, alleen maar de partij, en die geen gekkigheid met elkaar mochten uithalen.

Hans Schäfer had zelfmoord gepleegd. Het stond in de partijkrant, maar niemand had het me verteld, niemand wist er iets van. Was hij begraven? Gecremeerd? Wanneer? Had hij slechte berichten van zijn familie uit Duitsland ontvangen? Of was er met hem zelf iets aan de hand geweest? Ik had hem natuurlijk vaker moeten opzoeken. Daar was de laatste tijd niets meer van gekomen.

Toen ik op het kloppen de bovendeur opendeed, stond Liesje er, een tas onder haar arm. In het licht van de gang vielen vooral haar ogen op, groot en helder, doorschijnend blauw als van Delfts porselein.

'Wat kom jij doen?' vroeg ik verrast.

'Je halen voor de colportage,' antwoordde zij, 'ik ben naar Zuid gestuurd omdat daar zo weinig leden wonen, jouw adres heb ik opgekregen.'

'Ik moet nog eten.'

'Dan wacht ik wel even.'

Haar op de gang laten staan? Dat was te gek, maar haar binnenlaten betekende dat zij zou zien hoe armoedig het er bij ons uitzag. Ik aarzelde, toen moeder naar ons toe-

kwam en verbaasd vroeg: 'Waarom laat je het meisje buiten?'

'Dit is Lies van de Revolutionaire Jeugd,' zei ik tegen moeder.

'Ik heb je nooit eerder gezien. Neem me niet kwalijk, ik heb natte handen,' antwoordde ze en bood haar elleboog aan.

'Dat klopt, zij woont in West,' onderbrak ik, 'zorgt u liever voor het eten, ik moet zo weg.'

Wij colporteerden trap-op, trap-af. Als Lies er niet bij was geweest, had ik de bovenste verdiepingen overgeslagen. Zou ik haar vertellen dat wij naar de mening van moeder de colportage moesten overlaten aan werkloze partijgenoten en ze er wat geld voor geven? Zulke gekke opvattingen had ze, soms gaf ik er geeneens antwoord op.

Toen we na een uur gingen afrekenen, had Liesje zeven kranten verkocht, ik negen; ik had een stuiver extra gekregen. Laat was het niet, half tien, ik kon best een stuk met haar meelopen.

Op de Ceintuurbaan sprak geen van beiden een woord, tot ik aarzelend zei: 'Ko is wel aardig, hè?'

'Vind je?'

'Jij dan niet?' vroeg ik verbaasd.

'Nee, ik niet.'

'En jullie hebben...'

'Niet meer. Het is uit tussen ons.'

'Omdat hij anarchist is?'

'Dat heeft er niets mee te maken. Maar als ik naar Ko luisterde werd ik er kriegel van. Hij woonde bij zijn zuster, zij zorgde voor hem. Hij werkte niet. "Ik laat me niet door een baas uitbuiten," beweerde hij. Dan zei ik tegen hem: "Maar je zuster moet er wel voor werken. Als je

van haar leeft, is dat dan geen uitbuiting?" Als ik daarmee kwam werd hij vreselijk sarcastisch, vond me een zijen trut, een zondagsschooljuffrouw die niet wist wat er in de wereld te koop was. Om me te straffen ging hij dan met andere meisjes op stap, met ze naar bed ook, wat me vreselijk verdrietig maakte. Hij lachte me erom uit, zei dat ik kleinburger was, verpest door de burgerlijke moraal. Toen heb ik met hem gebroken.'

Plotseling zweeg ze, keek mij ontsteld aan: 'Je moet niet denken dat ik zo veel van politiek weet. Dat is niet zo. Als ik ga colporteren, dan is het omdat ik mee wil doen. Vervelend vind ik het wel, maar die dingen moeten nu eenmaal ook gebeuren. Ik werk op een atelier, met een vriendin uit de Revolutionaire Jeugd. Daar ondervind je wat onderdrukking betekent, hoe je op elkaar bent aangewezen, dat je er alleen gezamenlijk uit kan komen.'

Zij keek mij aan, of ze van mij een bevestiging van haar woorden wilde horen. Toen zuchtte zij: 'Wat moet je wel van me denken als ik zo praat. Dat Ko gelijk had, dat ik een zondagsschooljuffrouw ben. Maar dat ben ik niet, heus waar, dat ben ik niet...'

'Natuurlijk niet,' antwoordde ik. Nu durfde ik haar ook wel te vertellen dat ik jood was. Als ze het maar begreep. De meeste mensen meenden het niet kwaad, hoewel, als je het vertelde reageerden ze soms zo vreemd, alsof je een ander soort mens was.

'Weet je,' zei ik, en zweeg een ogenblik. 'Weet je dat wij thuis joden zijn?'

Verbaasd keek Liesje mij aan.

'Ik heb het niet geweten. Maar wat kan mij dat in godsnaam schelen? Op de lagere school had ik een vriendinnetje. Die was ook joods, vertelde ze. Ik begreep niet goed waarom ze dat deed. Wat maakt het voor verschil?

Ik kon het niet eens zien. Geloof jij dan in rassen?’

‘Ik niet, nee.’

‘Er zijn toch alleen goeie en slechte mensen, wat je ook bent? Neem jouw moeder bij de kop. Ik heb nog nooit eerder in mijn leven een zo goed mensje ontmoet.’

Verbaasd keek ik Liesje aan. Meende ze wat ze zei? Daar had ik nooit eerder aan gedacht. Ze moest weten dat ze Mark voortrok. Dan moest ik haar ook vertellen dat moeder niet altijd de enige vrouw in ons gezin was geweest, dat ons zusje was gestorven, dat ze daar helemaal door van streek was geraakt al spraken we er nooit meer over, dat ze nergens meer om gaf, niet om haar kleren, niet om haar uiterlijk, dat het voor ons net zo goed verschrikkelijk was, dat we misschien daarom ook tegen haar schreeuwden. Liesje zou moeten weten dat vader als gewone jongen was begonnen, rijk was geworden maar niet voor de handel deugde en ten slotte failliet ging. Misschien was hij daarom bezeten van zijn schoenmakers machines, om er weer bovenop te komen. Nu waren we toch verarmd thuis. Van de warmte van vroeger was niets overgebleven. Ik huiverde.

‘Wat ril je?’ vroeg Liesje bezorgd.

‘Ach niets,’ antwoordde ik.

‘Waarom wil je het niet zeggen?’

‘Weet ik niet.’

‘Was het omdat ik over je moeder sprak?’

‘Nee.’

‘Ik wil haar best wel eens komen helpen.’

Haar woorden gaven me een schok. Stel je voor dat ze werkelijk zou zien hoe het bij ons thuis was. De voddën op mijn bed die als deken dienst deden. De...

‘Heb je gezien dat de bodem van de kolenbak stuk is?’

‘Wat gaat jou dat aan?’ vroeg ik scherp.

‘Ik wil me er ook niet mee bemoeien,’ antwoordde

Liesje verschrikt, 'het is alleen voor je moeder, maar kolengruis om de kachel is toch niet nodig?'

'Dat hoef je mij niet te vertellen. Mark en ik hebben moeder voor haar verjaardag een stofzuiger gegeven.'

Liesje zweeg een ogenblik, en vervolgde aarzelend. 'Ik dacht...'

'We hebben hem ook niet meer,' antwoordde ik haastig. 'We hadden hem op een veiling gekocht, dat was niet zo veel geld. Maar hij blies in plaats van te zuigen.'

Liesje schoot in de lach.

'Wat nu?' vroeg zij.

'Dat rotding hebben we natuurlijk niet gehouden. Gelukkig hebben we het op de veiling weer kunnen verkopen.'

Weer kwam Liesje mij op een avond halen, zo maar, of ik meeging naar de bioscoop, over geld moest ik niet zeuren, zij kon het gerust wel voor ons tweetjes betalen. En als ik dat niet wilde, nou, dan kwam het later wel.

Moeder wou haar niet laten gaan. Elke keer als wij aanstalten maakten kwam ze met een nieuw verhaal. Zij ratelde aan een stuk door. Als ze zo doorging kwam Lies natuurlijk nooit meer bij ons.

'Hou nou een keer op,' riep ik wanhopig. Ik stond op, pakte Liesje bij haar arm, trok haar mee naar de gang. Hoewel zij zich losrukte, deed zij toch haar mantel aan en liepen we samen naar beneden.

Haastig liep ze voor mij uit, zodat ik moest proberen haar in te halen, maar als ik naast haar liep, rende ze weer weg. 'Luister nou,' smeekte ik, 'begrijp nou...'

Plotseling bleef Liesje staan.

'Het is verschrikkelijk zoals jullie je moeder afsnauwen,' zei ze verontwaardigd. 'Je zult wel denken: wat gaat het haar aan. Misschien had ik ook niets moeten zeg-

gen, maar als ik mijn mond moet houden kom ik ook niet meer bij je aan huis.'

Ik hield mijn adem in.

'Je moeder bestaat voor jullie eenvoudig niet. Ze is goed genoeg om te sloven. Voor de rest zien jullie haar niet eens. Als ze haar mening probeert te zeggen, wordt er eenvoudig niet naar haar geluisterd. Het moet een marteling voor dat mensje zijn. Je vader speelt de baas over haar, en Mark en jij net zo goed. Als jij zo tegenover vrouwen staat, ongelukkig degeen die met je trouwt.'

Liesje zei het zo scherp, zo onverbloemd, dat ik me plotseling ontmaskerd voelde, en moedeloos, want soms fantaseerde ik dat ik met haar verkering zou krijgen. Daar was duidelijk geen kans op.

'Dan ga ik naar huis,' zei ik hees, wilde me omdraaien.

'Nu loop je weg, hè?' verweet Liesje me, 'als de waarheid gezegd wordt... ach...'

Zij hield haar twee handen voor haar ogen, als wist zij zich geen raad. Ik zou haar best even willen aanraken, wij waren toch niet met moedwil zo tegen moeder wou ik zeggen, maar niets durfde ik meer, stond er bij als een verlegen jongen.

'Jij lijkt zo vreselijk veel op je vader,' zei Liesje in zich zelf. 'Misschien is het wel waar, dat je moeder jou achterstelt bij Mark, maar toch houdt ze erg veel van je, dat weet ik zeker uit alles wat ze over je vertelt. Je was zo'n knappe baby, met prachtig haar en koolzwarte ogen, net als mijn man – zegt ze altijd – net als mijn man. Dat de dokter na de bevalling voorspelde dat jij een Hercules zou worden, heeft ze wel drie keer verteld.'

'Die gekke praatjes,' mopperde ik geërgerd.

'Jullie durven jullie warme gevoelens voor elkaar niet eens meer te laten merken. Het zal wel ergens door komen. Bij alle narigheid die jullie mee hebben gemaakt

moet een mens haast de moed opgeven. En de vrouw die het meest heeft geleden, wordt opgeofferd.'

Nog nooit eerder had iemand zo tegen mij gepraat, elk woord brandde in mijn gemoed, en mijn schouders kromden zich van schaamte.

'Je moeder is zo'n dom mens, hè, maar zelf heb je me eens verteld dat ze de knapste van de klas moet zijn geweest. Als ze dom is, hebben jullie dit van haar gemaakt. Hoe sterk ze ook van binnen is. Want als kleuter heeft ze ruim een jaar in het ziekenhuis gelegen omdat ze blind was. En halfblind is ze gebleven, voor de rest van haar leven. Jullie weten niet eens hoe ze is, wat ze denkt, hoe ze haar eigen leven leidt. Ze luistert naar alle radio-uitzendingen als jullie niet thuis zijn, om te leren hoe zij het gezondst kan koken, zonder vitaminen te vermorsen. Met haar benen bloot zit ze op de veranda in de zon aardappelen te schillen, bang als ze is dat haar reumatiek erger zal worden, waardoor ze zelfs niet meer zou kunnen sloven. Lach maar als ik je dit vertel, voor jou is ze niet anders dan dat gek geklede mens, voor wie je je moet schamen. Je hebt er geen idee van hoe ze heeft geleden sinds je zusje is gestorven. Daar had ze tenminste aanspraak aan, die hield werkelijk van haar. Zij weet nu nog dat, bij het twaalf-en-een-half-jarig huwelijk van je vader en moeder, je zusje alles organiseerde, een plateel vaasje kocht, bloemen, de hele rataplan, ofschoon het een meisje was van nog geen elf jaar. Sinds haar dood is je moeder een eenling geworden in jullie gezin, leeft ze teruggetrokken in zich zelf. Met haar eigen gedachtenwereld die voor jullie ontoegankelijk is, probeert ze soms een raad te geven waar dan niet naar wordt geluisterd, al is die nog zo verstandig. Jij zelf hebt me verteld dat ze ertegen was dat je naar kantoor ging. Je moest op een bibliotheek werken, vond ze, omdat je zo van lezen houdt, van

lezen en van boeken. Dom mens, hè?’

Lies hijgde nog van opwinding.

‘Luister nou eens,’ smeekte ik, ‘je moet ook de andere kant zien.’

‘Wat is de andere kant? Een man en een vrouw houden van elkaar, ze proberen samen een gezin op te bouwen, er worden kinderen geboren, en dan zie je dit gebeuren. Als het bij ons...’

Liesje zweeg en bloosde.

Ik had het duidelijk verstaan.

‘Bedoel je jij en ik?’ vroeg ik aarzelend.

‘Ja,’ knikte ze, ‘je moest weten hoeveel ik van je hou, maar als ik zie...’

‘Bij ons zou zo iets niet gebeuren,’ onderbrak ik haar, daar kun je van op aan. Dat beloof ik je.’

‘Er is al zo veel beloofd tussen man en vrouw.’

‘Maar als ik je er mijn hand, mijn erewoord op geef?’

Mijn woorden gaven me een machteloos gevoel. Als ik Lies maar kon overtuigen.

‘Al die uiterlijke dingen. Een hand erop. Mijn erewoord. Je denkt geloof ik dat we nog in de riddertijd leven.’

Ik wist het niet meer, waarachtig, ik wist het niet meer.

Lies keek me ernstig aan. ‘Geef me er een zoen op. Daar geloof ik tenminste in. Nee, niet op mijn wang, geef me een zoen op mijn mond, als belofte voor een gelukkige toekomst van ons tweetjes tezamen. Toe nou, je moet ook niet bang voor me zijn,’ en snikkend legde Lies haar hoofd op mijn schouder.

Stormvogels

*Voor Martin Ros,
die mij aanmoedigde*

Want de literatuur is een dame van strenge zeden en het is ongepast haar stiekem te knijpen.

Het kenmerk der literatuur is scherpste. Zelfs de literatuur die de lezer goedmoedig toelacht, is het resultaat van een strenge, harde ontwikkeling van haar schepper. En de literatuur moet naar de verscherping van het geestelijk leven streven, niet naar zo'n ingezonden-stukken-verdraagzaamheid.

(Uit het dagboek van Witold Gombrowicz)

Bliksem flitste onregelmatig aan en uit, alsof een waanzinnig geworden vuurtorenwachter in blinde drift zijn lichtbundels de ruimte inslingerde, gevolgd door knetterende donderslagen die onze schouders deden schokken, om zich steeds zwakker te herhalen, tot nieuw hemelgeweld, heviger nog, ons weer opschrikte.

Het was een wonder als we dit onweer overleefden. Straks werden wij getroffen door een vuurbal om in een fractie van een seconde te worden verkoold, en een ogenblik vroeg ik mij af of je er iets van zou voelen.

Huiverend omstrengelden Lies en ik elkaar, terwijl de regen door ons tentje stoof. Alles was kletsnat: kleren, dekens, het haar dat langs ons voorhoofd piekte. Alleen het zware canvas grondzeil waar wij onder waren gekropen liet niets door. Straaltjes water baanden zich als miniatuur beekjes langs de grond een weg.

Door mijn angst heen bleef ik tellen tussen het oplichten en het gedonder dat erop volgde. Eenentwintig, tweeëntwintig, drieëntwintig, drie seconden. Het onweer was een kilometer afgedreven.

Wat dom, het tentje – dat wij voor de vakantie van mijn broer Mark hadden geleend – niet eerst te hebben geprobeerd en waterdicht te hebben gemaakt.

Toen werd het droog, en even later bescheen de zon het bergweitje in de Belgische Ardennen. Met stramme vingers trok ik de doorweekte bandjes van de tentsluiting los, en kroop naar buiten, als om de wereld opnieuw te ontdekken.

Terwijl wij onze kampeerspullen in de zon te drogen legden, viel mijn oog op de krant van enige dagen geleden, zorgvuldig bewaard om zijn historische waarde, en nu doorweekt.

‘De Duitse rijksregering en de regering van de Unie der Sowjet-republieken, geleid door de wens, de zaak van de vrede tussen Duitsland en de u.s.s.r. te bevorderen en uitgaande van de principiële bepalingen van het neutraliteitsverdrag, dat in April 1926 tussen Duitsland en de u.s.s.r. is gesloten, zijn het volgende overeengekomen.

Artikel 1.

De twee contracterende partijen verbinden zich, zich te onthouden van iedere gewelddaad, iedere agressieve handeling en iedere aanval jegens elkaar, en wel zowel afzonderlijk als tezamen met andere mogendheden.

Artikel 2.

In geval een der contracterende partijen het voorwerp zou worden van oorlogsdaden van de zijde ener derde mogendheid zal de andere partij deze derde mogendheid in generlei vorm steunen.

Artikel 3.

De regeringen der twee contracterende partijen zullen in de toekomst voortdurend voeling met elkaar houden, ten einde elkaar wederkerig in te lichten over vraagstukken, die haar gemeenschappelijke belangen raken.

Artikel 4.

Geen der twee contracterende partijen zal deelnemen aan enigerlei groepering van mogendheden, welke direct of indirect tegen de andere partij is gericht.

Artikel 5.

In geval tussen de contracterende partijen meningsverschillen of conflicten over vraagstukken van een of andere aard zouden ontstaan zullen partijen deze geschillen of conflicten uitsluitend langs de weg van vriendschappelijke gedachtenwisseling of, zo nodig, door arbitragecommissies regelen.

Artikel 6.

Het onderhavige verdrag wordt gesloten voor de duur van tien jaar, met de bepaling dat, voor zover niet een der partijen het een jaar vóór afloop van deze termijn opzegt de geldigheidsduur van dit verdrag zal worden geacht automatisch met vijf jaar te zijn verlengd.

Artikel 7.

Het onderhavige verdrag zal binnen de kortst mogelijke termijn worden geratificeerd. De ratificatiedocumenten zullen te Berlijn worden uitgewisseld. Het verdrag treedt terstond na de ondertekening in werking.

Opgemaakt in duplo, in Duitse en Russische tekst.

Moskou, 23 Augustus 1939.

Voor de Duitse rijksregering (get.) van Ribbentrop.

Met volmacht der regering van de U.S.S.R. (get.) Molotow.'

Ik voelde mij verstrakken. Niet aan denken wat er allemaal ging gebeuren. Twee weken vakantie per jaar, als je die liet versjteren door een oorlog die er nog niet was, kon je beter meteen je keel aan de kapstok hangen.

Lies stak haar tong uit toen ik haar wilde fotograferen terwijl zij pannetjes stond af te wassen in de Ourthe, een

rivier die geen naam mocht hebben zo smal en ondiep zelfs na de stortregens van zoëven; het water helder als kristal. Moest het knopje naar beneden of naar boven om af te drukken? Liesje moest weten hoe onhandig ik was, maar natuurlijk wist ze het, na alle kopjes die ik had gebroken, de ontelbare keren dat ik met mijn schoenenmaat-kano tegen een stoel had aangetrapt. Moeder mopperde al te pas en te onpas: 'Jij moet later niet in een porseleiwinkel gaan werken.' En vader verweet me geregeld, dat ik nog geen spijker recht in een plankje kon slaan. Godzijdank dat ik het huis uit was. Soms had ik het gevoel dat mijn levensgeluk pas met mijn huwelijk was begonnen. Ik schaamde me voor zulke gedachten. Vader en moeder hadden gesappeld om er voor ons van te maken wat zij konden. Zou het kunnen dat ouders jaloezers zijn op hun kinderen? Als ik een gedichtje schreef, of een toneelstuk voor de jeugdbeweging, nooit deugde er in vaders ogen iets van. Ik moest niet zeuren. Nog steeds stond Lies te wachten.

Snel knipte ik af, om haar te betrappen: de liefde in haar blik, haar volledige overgave, haar vertrouwen in mij, om die voor altijd vast te leggen. Gelukkig was zij niet verdrietig meer sinds wij getrouwd waren, en soms kon ze daverend lachen om een kleinigheid. Zo spontaan blij te zijn had ik al lang afgeleerd. Als een sluipend vergif tastte het je aan. Eerst stierf je zusje. Als je daarna een keer lachte verstarde je plotseling: het was slecht om dáár niet aan te hebben gedacht. Later mocht het weer, maar als je té uitbundig was keerde het schuldgevoel terug. Zelfs nu, met onze vakantie, al die rotgedachten. Toen ik Liesje pas kende was zij soms ook triest, alsof een pijn van lang geleden haar kwelde. Haar vader en moeder waren gescheiden toen zij een meisje van veertien was, maar de vervreemding thuis was al eerder

begonnen. Plotselinge scènes tussen mensen die elkaar niet meer begrepen, terwijl de warmte tussen hen verkilde. De eeuwige strijd om de gunst van het kind, zodat zij eerst bij haar moeder, toen bij haar vader en ten slotte bij haar moeder bleef. Liesje had zich geschaamd voor buurkinderen, vriendinnetjes uit de klas. Veel erger was het geklets in de familie geweest, die automatisch partij koos voor de 'eigen kant' en daar tegenover Lies blijk van gaf door haar moeder te beschimpen, of haar vader.

Het was door het onweer laat geworden met opstaan, en we hadden toch al veel te lang geslapen. Eerst gevrijd, juist in de vruchtbare tijd. De eerste twee jaar van ons trouwen hadden we nog geen kind gewild, maar plotseling waren we onrustig geworden, van gedachten veranderd. Er kon oorlog komen. Met de Anschluss van Oostenrijk bij Duitsland door Hitler was het nog met een sissers afgelopen. Toen de Duitse inval in Tsjechoslowakije. Je raakte er aan gewend. Of suste je je zelf in slaap? 'Wij moeten niet langer wachten,' zei Lies, 'je weet nooit wat er gaat gebeuren.'

En toen bleef het uit. Zoals we voor ons trouwen angstig waren geweest als de menstruatie een dag later kwam dan op de kalender stond, zo ontmoedigd waren we nu bij de eerste bloeding. We rekenden nauwkeurig de vruchtbare tijd uit, en Lies ging er speciaal voor liggen om geen zaad te verliezen: met de benen omhoog.

Het had allemaal niets geholpen. De maanden van afwachten knaagden aan ons zelfvertrouwen. Als Liesje eens geen kinderen kon krijgen? Tante Stien uit Arnhem had er zich voor laten opereren, en was in het ziekenhuis gestorven. Een afschuwelijke rouwvisite, waar ik, samen met mijn broer, bang voor de smart van familieleden, aarzelend naar toe was gegaan, en waar verre verwanten de rouwkaartjes controleerden om te zien wie er te veel

postzegels op hadden geplakt.

Moest je getrouwd blijven, als je vrouw niet zwanger... haar laten sti... Niet eerlijk. Voor haar was het verdriet het grootst. Als je niet in God gelooft, zijn je kinderen het enige waar je in voortbestaat, zij zijn je hiernamaals, zij alleen. Als Lies maar niet zo lief was en zo razend veel van me hield. Met haar kortgeknipte polkahaar, de blijmoedige oogopslag, haar slanke wezentje, zag ze eruit als een schoolmeisje dat nog alles van het leven verwacht en nog lang niet aan trouwen toe is. Daar vergisten haast alle mensen zich in. 'Zus, is je vader thuis?' had een man aan de deur haar nog kort geleden gevraagd.

'Dromer...' zei Lies, die voor mij stond, en me op mijn wang kuste, 'mijn dromertje ben je, maar we moeten nog verder vandaag, doe die rugzak eens open, wil je?'

Nee, ik kon haar niet in de steek laten. Als zij jóú eens ... Ze was in mijn leven gekomen als een meisje nog, zonder poeha, maar ze was veel zelfstandiger dan ik. De angst die ik voor mijn vader koesterde, was haar volkomen vreemd, en zij begreep zelfs niet hoe je bang voor andere mensen kon zijn. Vader was een goedge man, dat zag ze meteen, maar ook iemand die – als ware het de meest natuurlijke zaak – over moeder en de kinderen als een dictator heerste, en dat maakte haar kriegel. Zo iets slikte zij niet van haar vader of moeder, en soms had zij zich liever in haar kamertje opgesloten of was van huis weggelopen dan zich een grote mond te laten geven. Zij snapte er niets van waarom ik zo'n kakker was tegenover mijn vader, en verweet het me wel eens met een snibbigheid waar ik niet goed raad mee wist. Zoals toen we nog niet getrouwd waren. 'Waarom vraag je niet méér zakgeld dan die ongelukkige tien procent van je salaris, hoe kunnen we van die zes gulden per maand een eigen huishouden voorbereiden?'

Ik had haar beloofd, er met hem over te zullen spreken, maar ik durfde het niet, en dat wilde ik voor geen goud bekennen, zodat ik een smoesje bedacht, één keer, en zo verder, totdat ze me er een verwijt van maakte, en ik ging snauwen dat het mijn zaak was, dat ze zich er niet mee moest bemoeien. Toen had ze tranen in de ogen gekregen, ofschoon ze zich daar te trots voor voelde. Tóch had ze wel eens echt om mij gehuild, omdat we elkaar veertien dagen niet zouden zien daar ze voor haar gezondheid van de dokter naar buiten moest. Gek als iemand om je huilt. Dat was nog nooit eerder gebeurd in mijn leven. Ik dacht altijd dat de mensen om mij niets gaven, en daarom bracht ze me juist in de war.

‘Je hoort helemaal niet wat ik je vraag,’ verweet Lies me nu, ‘help toch even de tent opvouwen.’

Terwijl ik knielde om de luifel om te slaan, kwamen twee jonge Franse kampeerdere bij ons staan.

‘Oh la la,’ zeiden ze, ‘waarom zijn jullie bij dat noodweer niet in onze tent gaan schuilen?’

‘Fermé,’ antwoordde ik, en wees ze op de gesloten vooringang.

‘Ah, vous hollandais...’ lachte het meisje. Haar teennagels waren rood gelakt. Nee, zo koket was Liesje niet. Zij maakte zich nooit op, maar ze had wel een goed figuur, dat kon je zien nu ze opnieuw naar de Ourthe liep. Een heel smalle taille, waardoor haar schouders breed uitkwamen... stevige kuitte, kleine voetjes, maat 36, elf maten kleiner dan ik, donkerblond door de zomerzon uitgebleekt haar...

Net als voor ons huwelijk, hadden we ons een half jaar geleden in het Aletta Jacobshuis laten onderzoeken, omdat het steeds niet lukte met de bevruchting. ‘We zullen eerst het zaad van uw man onderzoeken,’ had de dokter daar gezegd, ‘Het kan net zo goed aan hem liggen, en

dat is de eenvoudigste weg.' Aan die mogelijkheid had ik nooit gedacht. 'Door de bof kun je als man onvruchtbaar worden,' verduidelijkte de arts. Als kind kreeg ik die ziekte, en onwillekeurig had ik aan mijn wang gevoeld, iets lager ook, tussen kin en hals. Misschien werd je alleen onvruchtbaar als je het op latere leeftijd kreeg, als je al ballen had. Het was natuurlijk dom om zo iets te vragen. Net alsof het zeker was dat het aan mij...

'Hebt u me gehoord?' vroeg de dokter, 'ik zal het nog éénmaal zeggen. U gebruikt bij het geslachtsverkeer een condoom waarin u het sperma opvangt. U bindt het voorbehoedmiddel daarna af met een draadje, of een elastiekje, legt het in een doosje met watten waardoor het op lichaamstemperatuur blijft, en komt als de bliksem naar mij toe.'

'Op de fiets?'

'Met de tram mag ook.'

De dokter had wat zaad op een microscoopglasje gesmeerd en het aandachtig bestudeerd.

'Prima in orde,' lachte hij, 'kijkt u zelf maar.'

Krioelende kleine aaltjes, met een grote kop als van een lid.

'Natuurlijk mogen jullie hier met de tent staan,' antwoordde de boer, 'maar zo vlak bij de weg... Er is kermis in het dorp, als ze dronken zijn vallen ze jullie misschien lastig. Daarginds, over het hek, staan jullie veiliger, ja, in de wei bedoel ik.'

In het halfduister van de augustusavond zetten wij ons tentje op. Lies wist precies hoe het moest, en ik gaf alles aan, hielp een lijn strak trekken, stak haringen dieper in de grond. Wij kropen meteen in de slaapzak, mijn knieën opgetrokken in de holte van de hare. Als ik de slaap maar kon vatten. Liesje snikte zachtjes in haar droom,

schudde even. Dat was mij vroeger nooit opgevallen. Misschien was het gekomen na... ja, dat kon het zijn. Stom dat ik niet was meegegaan toen haar eierstokken werden doorgeblazen. Ik dacht dat het zo'n vaart niet liep. Na het vooronderzoek had Lies gezegd dat de vrouwenarts heel kleine handen had. 'Zijn vingers betasten je even, raken je nauwelijks aan, van het inwendig onderzoek heb ik bijna niets gevoeld.' Dat doorblazen was echter heel anders uitgevallen. Ze was weggeraakt van de pijn, op een brancard naar de gang gereden en mocht niet alleen naar huis.

Nog steeds had het niet geholpen, maar de specialist had gezegd dat we geduld moesten hebben. En als het nu eens niet kwam? In een van de tien huwelijken werden geen kinderen geboren. Ik had wel eens gehoord dat een vrouw zich door een andere man zwanger had laten maken, omdat haar eigen man het niet kon. Zou het omgekeerd ook gebeuren? Een kind verwekken bij een vreemde vrouw, of bij een vrouw die je goed kende en die je wel lief vond, en het dan als een kind van Lies en mij beschouwen en zelf opvoeden? Liesje zou het waarschijnlijk niet willen, zij was vreselijk jaloers. Als zij dacht dat ik op een andere vrouw sjanste, of een andere vrouw op mij, werd ze zo nijdig als de pest, en vaak had ik er niet eens erg in en had het niets om het lijf. Ik wou dat ik kon slapen. Het was nog zo licht, met die volle maan. Ogen dichtknijpen. Die vlekken zijn allemaal figuren. Net een kaleidoscoop, elke keer anders. Wat had die Zweedse professor ook weer geschreven? Als je niet kan slapen maak je in gedachten een ketting van tien...

'Word nou eens wakker,' zei Lies, en schudde aan mijn schouder.

'Wat is er?' vroeg ik lallend.

'Moet je luisteren...'

Ik sloot mijn ogen om beter te kunnen horen, en weer vormden zich de figuren van een kaleidoscoop, maar Liesje hield aan: 'er snuift iemand aan de tent.'

Ik schoot plotseling in de lach.

'Die ruikt zeker dat ik een windje heb gelaten.'

'Toe nou, het is echt waar.'

Het was alsof een stofzuiger de tent aftastte. Zouden opgeschoten jongens over het hek zijn geklommen?

'Ik zal even buiten kijken,' zei ik, me zelf moed insprekend, en stak mijn hoofd door de tentopening. Een koe. 'Sodemieter op,' riep ik naar het beest, maar het trok zich niets van mij aan. Lies kwam naast mij zitten, aan de andere kant van de tentstok, en allebei klaptten we in onze handen in het flauwe licht van de maan, tot de koe zich langzaam omdraaide en wegsloenterde in het duister.

'We moeten hier vandaan,' bromde ik, toen de tent even later opnieuw heen en weer schudde. Haastig proppten we onze spullen in de rugzakken, verjoegen buiten drie koeien, trokken de pennen uit de grond, en sleepten de tent achter ons aan, om hem naast de boerderij weer op te zetten.

We werden laat wakker die ochtend, en voelden ons gebroken. Puntige stenen staken door het grondzeil in onze rug, alsof we op een spijkerbed hadden geslapen. De smeulige geur van mest drong in onze neusgaten. Kippen lawaaiden om de tent.

Zonder ons te wassen paktten we ons boeltje in, of liever, Lies deed het omdat ik er anders een nog grotere rotzooi van maakte; het zware werk, het meesjouwen van de rugzak, zou ik straks doen.

'Nous partons,' zei ik tegen de boer, en wilde hem de hand schudden. Hij wenkte dat wij binnen moesten komen. De boerin knikte ons toe. Het leek wel alsof zij had gehuild. Ze gebaarde ons te gaan zitten.

‘La guerre a commencé,’ zei de boer, ‘de krijg, aangevangen. Hitler is Pologne binnengevallen. Oorlogsverklaring van Angleterre, la France. Mobilisation overal. Belgique aussi. Hollande aussi.’

Verbijsterd keken Lies en ik elkaar aan. We hadden het al zolang zien aankomen, zoals iedereen trouwens, en er toch niet aan willen geloven. Maar dat was ook niet waar. Daarom wilden we immers nu al een kind?

‘Pauvres enfants,’ zei de boerin toen wij vertrokken.

Het was alsof iedereen vanuit zijn eigen gedachten had gesproken, in zich zelf gekeerd, en zich tegelijkertijd gemeenschappelijk bewust van verschrikkelijke dingen die te gebeuren stonden.

Het stationnetje was niet meer dan een open perron, twee kale banken, afgebakend door spoorbomen die rinkelend omlaagklaptten bij elke binnentuffende trein, bestormd door Belgische soldaten op weg naar hun mobilisatiebestemming. Wij wachtten een uur, twee uur tussen de groepjes dienstplichtigen in de hoop dat wij mee konden rijden tot Brussel. Zij waren niet luidruchtig zoals aan het begin van de eerste wereldoorlog, niet dronken, werden niet toegejuicht door vrouwen en meisjes. Er werd zachtjes gepraat, als tijdens een begrafenis. Vrouwen veegden hun ogen af, wuifden met hun zakdoek de vertrekkende treinen na. Er was geen schijn van kans dat wij een plaatsje zouden veroveren. Steeds vulden nieuwe soldaten het perron.

‘Zullen we liften?’ drong Liesje aan.

‘Alle auto’s zijn gerekwireerd voor de mobilisatie.’

‘Zo kunnen we ook niet blijven staan, het is al de tweede dag.’

‘Krankzinnig, je best te moeten doen om zo gauw mogelijk te worden gemobiliseerd. Als ik er maar geen ge-

donder mee krijg.'

We stonden aan de kant van de weg, namen een lauwe slok uit de veldfles, sneden een boterham voor de afwisseling, vroegen ons af of Nederland bij de oorlog zou worden betrokken en wat er dan verder ging gebeuren. Ik herinnerde me antimilitaristische foto's van kapotgeschoten gezichten, kreupele, bedelende soldaten, rilde bij de gedachte op andere mensen te moeten schieten en zelf te worden geraakt.

Wat had al dat gepieker voor zin? We zouden wel zien wat er ging gebeuren, en enige invloed konden wij daar toch niet op uitoefenen. Proberen je huid te redden, daar zou het ongetwijfeld op neerkomen.

'Zou er in Nederland ook oorlog komen?' vroeg Lies opnieuw, en ik antwoordde wrevelig: 'Dat vraag je me steeds. Hoe weet ik dat nou? Ik kan geen koffiedik kijken...'

'Eerst beweerde je dat er, als er oorlog kwam, geen neutrale landen meer zouden zijn.'

'Zeur toch niet door.'

'Je moet niet zo naar tegen me doen!'

'Laten we in godsnaam geen ruzie maken.'

Op dat ogenblik stopte piepend een auto met Engels nummerbord.

'Where do you go to?' vroeg de bestuurder.

'To Amsterdam, sir,' of moest je mister zeggen?

'I go back to England. Through Ostende. I can drop you in Brussels.'

De man sprak geen woord onderweg. Als ik iets vroeg of een opmerking maakte, knikte hij even, of schudde zijn hoofd. Ik werd er verlegen van, en er kwam geen eind aan de rit. Al de derde dag van de mobilisatie. Drie dagen te laat voor dienst. Nou ja, ik kon bewijzen dat ik in België was geweest. Ze zouden ook wel weten dat er

geen vervoermogelijkheid was. Nog een wonder dat ik kwam. Van Brussel naar Amsterdam zou wel gemakkelijker gaan. Als we nu eens in België bleven en niet teruggingen? Naar Frankrijk liften? Dan was ik deserteur en konden we nooit meer terug. Wat moesten we beginnen, ver van huis? Oorlog, overal, in heel Europa. Nederland zou er ook wel bij worden betrokken. Koloniën, lebensraum, anders hoorde je niet...

'Do you need money?' vroeg de Engelsman toen wij in Brussel aankwamen en hij ons op de buitenweg liet uitstappen. Hij haalde vijf pondsbiljetten uit zijn portefeuille, reikte ze me aan.

Zestig gulden, allemachtig. We hadden heus wel geld bij ons voor de trein naar Amsterdam.

'No sir,' antwoordde ik, spijtig, kwaad op me zelf.

Uit een Franse wagen, de letters CD naast het nummerbord, zei de man die het raampje omlaagdraaide in het Nederlands: 'Stap maar in. Ik rijd tot Haarlem. Je vrouw achter, jij kan naast me zitten.'

Hij joeg langs de weg, zijn handen nonchalant op het stuur, een sigaret losjes tussen zijn lippen. Dertig, vijftig, dertig jaar, ouder schatte ik hem niet, misschien moest hij ook in dienst.

'Wat doe je van je vak?' vroeg hij belangstellend en keek me even aan terwijl de auto voortsuisde.

'Ik werk bij een bank.'

'Zóóó... Als wat?'

'Duitse correspondentie.'

'Kan je nog van pas komen,' merkte hij spottend op.

Het was een gekke gewaarwording, de trein die gewoon reed, de tram die ons naar huis bracht, maar mobilisatie was er ook in Nederland, alles getuigde ervan. Krante-

koppen vertelden van de oorlog in Polen, het bombardement van Warschau, de opmars van de Duitse legers en de inval door Stalin aan de Russische kant, een mobilisatiebevel stond omlijnd op de voorpagina...

Als een vreemde voelde ik me toen ik de bank binnentapte ofschoon mijn vakantie nog niet om was, met de wetenschap dat ik er voorlopig niet weer zou komen, nu ik vandaag nog naar mijn mobilisatiebestemming vertrekken moest. Ik was er vroeg naar toe gegaan, omdat de directeur er dan zeker zou zijn.

Hij keek me verbaasd aan.

‘Als de mobilisatie achter de rug is moet je maar eens langs komen. Zolang je afwezig bent houdt je dienstbetrekking op.’

Ik voelde me driftig worden tegenover de man met zijn formidabele omvang, zijn glimmend kantoorjasje, een gouden bril op een bol, altijd verontwaardigd gezicht. Die zeeolifant, schold ik in me zelf. Iedereen was bang voor zijn woedeaanvallen, zijn grievende opmerkingen, al had hij zich tegenover mij nooit laten gaan. Alleen kon hij niet verdragen dat, midden op de dag, boven mijn bureau het licht brandde, en stevast draaide hij het uit als hij binnenkwam, waarna ik het weer aanstak. Misschien had dit zelfs zijn respect afgedwongen, want wie zich onderdanig tegenover hem opstelde, kreeg er ongenadig van langs, zoals die NSB'er van de boekhoudafdeling, wiens verloofde hij voor hoer uitschold omdat zij 's avonds buiten had staan fluiten naar haar overwerkverrichtende geliefde.

‘Ben ik dan ontslagen?’

‘Dat geldt voor al het gemobiliseerde personeel.’

Natuurlijk, hij nam geen enkel risico. Stel je voor dat hij een toeslag moest betalen op de kostwinnersvergoeding van dienstwege. Zwijgend stond ik voor hem.

‘Het salaris dat je nog tegoed hebt kun je op de boekhoudafdeling halen. Nee, niet bij Olivier, de Engelse kassier, die is nog voor de mobilisatie naar Engeland teruggeroepen en zal voorlopig wel niet meer komen.’

‘Ik moet ook een verklaring hebben hoeveel ik hier heb verdiend.’

‘Waar is die onzin goed voor?’

‘Mijn vrouw moet op het stadhuis kostwinnersvergoeding aanvragen.’

‘Ben je dan getrouwd?’

Voor het eerst klonk verbazing in zijn stem door.

‘Ja, kort voordat ik hier kwam werken.’

‘De rotzooi is begonnen,’ zei ik tegen mijn broer terwijl ik bij hem kwam zitten, achter in de schoenmakerij.

‘Leve de arbeiders van alle landen,’ schamperde hij. ‘Wat zeg je nu van je Duitse proletariërs?’

Zonder het te willen zaten we midden in de discussie, en dat liep altijd op scherpe woorden uit, opmerkingen die we zo niet hadden bedoeld, verwijdering, en met vader erbij werd het nog erger, dan wilde niemand meer toegeven en namen ze me in de tang, maakten grapjes over de geleerde boeken die ik las, over Trotsky-de-marxistische-rebbe, en ik hapte onverbiddelijk na eerst te hebben gezwegen, liet me jennen totdat iedereen er spijt van kreeg maar niemand meer een stap terug kon doen.

Dat mocht nu niet gebeuren. Straks moest ik weg, naar mijn mobilisatiebestemming, en ik wachtte op vader, die leer was kopen omdat er zo’n vraag naar was, iedereen hamsterde wat hij kon.

‘Was maar naar oom Andries in Amerika gegaan,’ zei ik, ‘dan was je hier weg geweest.’

Hij zweeg, keek strak voor zich uit, zijn smal, lang ge-

zicht droeg een zorgelijke trek, verdrietige ogen onder een zware bril, een lange neus, joodser dan de mijne, dacht ik plotseling. Vroeger was ik jaloers op hem geweest omdat hij nooit werd uitgescholden, en ik wel.

‘Voor schoenmakers is de sof overal hetzelfde, of je nou in Rochester zit of in Mokum.’

‘Daar ging het niet om. Dan had je hier niets met de oorlog te maken gehad. Oom Andries had alle papieren al klaar...’ maar nu zweeg ook ik, wat had het nog voor zin? Op mijn aanraden had hij er naartoe zullen gaan, doch op het beslissende ogenblik wilde hij zijn werkloze vriend Max meenemen, en daar moest oom Andries dan ook borg voor staan, die echter weigerde. Misschien wilde hij eigenlijk niet, wou hij vader niet in de steek laten, of de schoenmakerij die zijn eigendom zou worden, het stinkeltje, zoals vader het noemde. De goeiegod mocht het weten.

Hoe we als jongens ook met elkaar geknokt hadden, als jongemannen waren we onafscheidelijk geweest, zó dat ze ons voor tweelingen aanzagen, hoezeer we ook van elkaar verschilden. Verschilden? Vaak ontdekte ik in hem een eigenschap die ik bij me zelf onderdrukte. Hij dreef de spot met alles en iedereen, had de mensen gauw door en nam ze fijntjes op de hak, en ik vond dat je zo iets niet mocht doen, ofschoon ik me op dezelfde neiging betrapte, maar me dan een slecht mens vond.

‘Weet je nog van die foto’s?’ vroeg ik, en natuurlijk wist hij het. We hadden een aantal oude foto’s verknipt, waardoor het scheen of de mensen, zonder onderling verband, de vreemdste bewegingen maakte, een jongen los in de lucht hing, een meisje – schuin opzij hangend – de wetten van de zwaartekracht tartte. Op een feestavond hadden we ze, toen we ons alleen in de gang bevonden, haastig in verschillende jaszakken gestopt, en dat was

op een drama uitgelopen, want een van de vrouwen had thuis een meisjesfoto in de zak van haar man gevonden, en hem met de grootste verwijten overladen. Mijn broer was die avond conferencier geweest, en ik had de teksten voor hem geschreven. Altijd als hij zijn mond maar opendeed lachte iedereen.

Vader kwam de schoenmakerij binnen, een opgerolde plaat leer onder zijn arm. Hij zag er vermoeid uit, oud voor zijn leeftijd, hoestte. 'Als ik nog eens dood ga komt het daardoor,' zei hij verontschuldigend, en wees op zijn borst. Sinds mijn zusje aan tuberculose was gestorven, verbeeldde we ons stuk voor stuk, zwakke longen te hebben. Moeder was vreselijk mager geworden, had zelfs bloed opgegeven zodat we er allemaal van overtuigd waren dat zij het ook had, totdat op de Achtergracht bleek dat er niets aan de hand was.

Vader was vroeger een vrolijke man geweest, hij zong altijd, haalde grapjes uit, nam ons mee, en ineens was het afgelopen. Het is niet waar dat verdriet mensen altijd milder maakt. Hij scheen minder verdraagzaam geworden, ongeduldiger, althans tegenover mij, altijd ontstond er spanning als wij samen waren.

'Laat Lies vaak bij ons komen als jij in dienst bent,' zei vader, 'ze kan bij ons eten wanneer ze maar wil, en slapen natuurlijk ook als ze zich eenzaam voelt.'

De bovendeur bij moeder was niet op slot, zodat ik meteen binnenstapte. Zij was vet aan het uitbraden. Ik deed de keukendeur dicht. Van die walm moest ik kokhalzen. Zij sjokte heen en weer om thee te zetten.

'Laat maar, ik heb niet veel tijd. Liesje wacht thuis op me, en dan moet ik naar Amersfoort, ze kunnen het zonder mij niet af.'

'Zou er hier ook oorlog komen?' vroeg moeder angstig.

‘Natuurlijk niet,’ probeerde ik haar gerust te stellen.

‘Kun je je niet laten afkeuren? Voor je ogen?’

‘Weet u wat de dienstdokter bij de keuring zei? Een leesbrilletje...’

‘En je maag dan?’

Ze wachtte niet op antwoord, slofte naar de keuken om het gas uit te draaien. Ze sloofde maar, en dat was haar aan te zien. Toch was ze eens een leuke meid geweest, naar de foto’s van vroeger te oordelen. De jongens kwamen haar afhalen om te knikkeren, vertelde ze soms vol trots, al scholden ze haar uit om haar Leger-des-Heils-hoedje dat ze van haar moeder moest dragen, waarom mag de-goeie-god weten, vrome joden als ze waren. ‘Leger des Heils, bloed en vuur, loop met je harsens tegen de muur,’ ze wist het nóg.

Zij was bij mij komen zitten en praatte maar, praatte maar. Wanneer was er kortsluiting tussen ons gekomen? Lang geleden was ze trots op mij geweest als ik met een goed rapport thuiskwam, doch anderen, een buurvrouw, een familielid mocht zij het niet vertellen, dan liep ik woedend weg. Ik schildte de aardappelen voor haar, maar waarom ik alleen vroeg ik me af, en dan bedacht ze iets om het te rechtvaardigen, en weigerde ik het verder. Moesten er boodschappen worden gedaan dan riep ze mij, ook als het mijn beurt niet was. Ik schreeuwde tegen haar dat ik het gemeen vond. Soms probeerde zij mij voorzichtig aan te halen, zei dat ze mijn haar mooi vond, mijn ogen diepzwart, maar ik werd er wrevelig van. Ze had die strijd om mij opgegeven, en toen ik mijn vader eens verweet dat hij haar te weinig geld gaf omdat alles naar de winkel ging, en hij me op mijn kop gaf, dat ik me met mijn eigen zaken moest bemoeien, snotneus-dat-je-bent, had ze zijn kant gekozen, en me ook verwijten gemaakt, en daarna kon het me helemaal niets meer

schelen. Zij poogde me terug te winnen op een manier die me nog meer in de war bracht. 's Avonds, boven in bed, deed ik altijd de deur van mijn kamertje dicht om niet te horen dat 'zij' naar bed gingen en misschien een potje zouden vrijen, met het gekreun en gesteun dat me gek maakte zodat ik diep onder de dekens kroop en zelfs niet meer in slaap kon vallen met mijn gezicht naar de deur. Dan hoorde ik haar de trap opkomen om mijn deur weer open te doen, terwijl ik me slapende hield. Protesteerde ik ertegen, dan verklaarde ze dat ze wilde horen of ik moest hoesten, om me vijgenwater te brengen, dat was goed tegen de hoest. Het was haar laatste argument, ik wilde immers niet dat met mij zou gebeuren wat met mijn zusje was gebeurd, al werden die woorden nooit uitgesproken. Eenmaal weer in bed zou ze vader bezwe- ren dat hij moest wachten, 'denk om de kinderen...' Op haar manier was ze bezorgd om mij. 'Denk meer om je- zelf,' hield ze me steeds voor, 'al die andere mensen waar je je druk om maakt...'

Zonder dat ik het voor me zelf wou weten, had ik ont- zettend met haar te doen en voelde me toch op een vre- selijke manier door haar verwaarloosd, zoals zij, op een andere manier, door ons...

De trein hobbelde langs de Joodse Begraafplaats in Die- men, waar mijn zusje begraven lag, daarginds in het tweede veld, en ook grootvader, kort geleden, toen ik niets bij me had om mijn hoofd te bedekken en op het laatste ogenblik bij mijn schoonmoeder een pet had ge- leend... Paarden holden door de wei, opgeschrikt door het fluiten van de locomotief.

Je wist wel wanneer je moest opkomen. Hoe zou het allemaal aflopen? 'Het duurt nog maar een poepie da- gen,' zongen we voor ons nummer. Als ik schoenmaker

was geweest en geen kantoorpik, dan was ik zeker naar Amerika geëmigreerd. Stel je voor dat er oorlog kwam. 'Insteken, omdraaien, aftrappen,' hadden ze ons met bajonet-vechten geleerd. Dat ze jou zo iets in je onderlijf staken, de weke delen, vooral de weke delen werd erbij gezegd. En als Hitler hier binnenviel? Een ss'er, die zou ik gerust kunnen afmaken, maar gewone soldaten die ook voor hun nummer moesten vechten? Moffen, zeiden de mensen, vader zei het ook altijd. Ik kon het niet over mijn lippen krijgen. Ze hadden mij genoeg uitgescholden voor jood, en onder de Duitsers had je kwaden, de nazi's en hun aanhang, en goeden, antinazi's die tot de machtsverovering door Hitler in de meerderheid waren geweest, kwaden en goeden, als overal. De mensen zaten, waar ze ook woonden, op dezelfde manier in elkaar. Hoe zou in Nederland de arbeidersbeweging zich te weer hebben gesteld bij een fascistische dreiging van binnenuit? De leiders waren hier niet moediger dan waar ook, ze spraken dezelfde kortzichtige taal, dreigden alleen met woorden. En als Hitler het land binnenviel? In elk geval zou hij de oorlog verliezen, en dan zou er revolutie in Duitsland komen, daar was geen twijfel aan...

Terwijl de wacht voor het kazerneplein mijn mobilisatieboekje controleerde, me wees waar ik moest zijn, hoorde je – natuurlijk, daarginds ligt de kantine – soldaten blèren: *Blonde Mientje heeft een hart van prikkeldraad.*

'De staf van het Vijfde,' vroeg ik aan een sergeant. Het klonk gewichtig, gewoon dienstplichtig soldaat, ingedeeld bij de staf, omdat ik telefonist en seiner was. Twee vlaggetjes en een telefoontje op je mouw. Daar was ik destijds trots op geweest. Als verbindingsman hoefde je niet lijfelijk te vechten, tenzij je werd overvallen, en voor granaten of bommen was je natuurlijk evenmin veilig.

Vroeger dacht ik: 'Wat erg als je dood gaat wanneer je nog jong bent. Je had nog nooit geneukt.' Nu echter: 'Wat erg als er geen kind komt.' 'Dan leef je in mij voort,' had Lies gezegd, maar ik kon me niet voorstellen dat ik ooit dood zou gaan.

Terwijl ik de kazerne binnenstapte, zakte van een van mijn benen een puttee omlaag, als een verband dat loslaat, en ik knielde om het opnieuw te winden juist toen een luitenant voorbijkwam, die me toebeet dat ik in de houding moest staan. Op het bureau van de kapitein, die wilde weten waarom ik vijf dagen te laat was opgekomen, hoorde ik dat mijn plaats bij de staf door een ander was ingenomen. 'Je moet naar Alkmaar, naar het depot. Daar krijg je een nieuwe mobilisatiebestemming.'

Krankzinnig dat ik geen sleutel bij me had, maar wie had kunnen vermoeden dat ik zo gauw weer bij Lies zou zijn? Opnieuw belde ik aan, toen bij de bureu. 'Zij is naar haar moeder toe,' vertelde een buurvrouw.

Zo eenvoudig als Liesje was, zo veel koketter was haar moeder, ofschoon ze veel op elkaar leken. Ze was blij met mijn komst, en Lies kon elk ogenblik binnenstappen, ze was even boodschappen doen. Ze liet me een foto zien: 'Zo was ik als jonge meid, ik kon ermee door, hè?' Ik knikte blozend, verslikte me in mijn thee. Toen vroeg ze, en keek me ernstig aan: 'Je zult toch wel altijd goed voor haar zijn, hè?' 'Natuurlijk,' mompelde ik verlegen. Als Lies haar moeder zo hoorde zou ze woedend zijn, ze kon het niet verdragen door haar te worden betutteld.

'Ik weet dat je een goeie jongen bent,' vervolgde zij, 'maar we leven in een gekke tijd.'

Een goeie jongen, had ze gezegd, hoe kwamen ze er eigenlijk bij dat van me te denken? Eens was ik een kamer binnengestapt toen een nichtje zich aan het uitkle-

den was en een gil gaf, maar tante zei geruststellend: 'Hij is het maar,' en net zo was het gegaan bij vrienden waar de vrouw in haar blote bovenlijf stond omdat ik niet had aangeklopt.

'...Wat zal er gebeuren als er hier oorlog komt? Als de nazi's het land binnenvallen? Dan zullen mijn man en ik ons schuil moeten houden, want als ze hém te pakken krijgen...'

De kamerdeur werd opengegooid, een tas boodschappen neergeploft.

'Kijk eens wie er is?' zei mijn schoonmoeder tegen Lies die hijgend van het trappenlopen binnenkwam. 'Je vrijer moet naar Alkmaar en is onderweg uitgestapt.'

Liesje vloog me om mijn hals, lette niet meer op haar moeder, en ik geneerde me een beetje dat zij er bij was.

'Ik moet nu weg,' riep ze, zich naar de gang haastend, 'ik heb afgesproken in de stad, we blijven daar eten, je hoeft alleen voor jullie tweetjes te koken.'

De tot kazerne gedegradeerde Korenbeurs in Alkmaar leek meer op een markt waar het krioelde van de mensen in de holle, stenen ruimte die elke stap weerkaatste, dan op een militair centrum. Niemand wist wat hij moest doen, hoe het verder met hem zou gaan, maar meer dan een verzamelplaats voor al degenen die te laat waren opgekomen, door verblijf in het buitenland, door ziekte en duizend andere oorzaken, bleek het niet te zijn. Soldaten liepen in en uit, lagen op hun krib al was dit niet toegestaan, verveelden zich de godganse dag.

In een school, mijn nieuwe kazerne, hingen we rond; wij kaartten tot we er misselijk van werden. Ik probeerde te lezen, een onmogelijkheid bij al het lawaai, en we klopten wachtjes, twee uur op, twee uur af, de slaap haalde je wel weer in. Alleen de wacht op zaterdag en zondag,

wie die kreeg kon niet met verlof.

De eerste keer al was het mis. Daar stond mijn naam, onder aan de lijst, terwijl thuis Lies op mij wachtte. Maar tijdens het eten kwam een soldaat naar me toe en bood me tot mijn grote verbazing aan, de wacht over te nemen. Hij woonde in Limburg, en kon toch niet met verlof. Nee, hij wilde er niets voor hebben.

Ik trok de deken over mijn hoofd om niet te worden gestoord door het gefluister van de ene krib naar de andere, in een soort plat-Duits dat ik al ging begrijpen sinds ik was ingekwartierd op de Ridderhoeve in het Land van Maas en Waal. Als enige Amsterdammer tussen drie boerenjongens uit Westfalen, van oorsprong Nederlanders en daarom in Nederland gemobiliseerd. Frits, de oudste van de drie, was een gezet mannetje met een zoetige glimlach, poeslief in de omgang, die na elk verlof, doorgebracht bij zijn zuster in Hilversum – echtgenote van een functionaris van de Duitse ambassade met nazi-ideeën terugkwam, om ze weer gauw te vergeten als hij door zijn maats werd bespot; Stoetweg, een magere jongen met flaporen, sproeten over zijn gehele gezicht, die zijn verlof doorbracht bij de hoeren in Nijmegen; Kleisterman, een sullige kerel, verliefd op de jongste boeren dochter, maar zonder kans omdat hij katholiek was. Verder waren er twee getrouwde Twentenaren, zwijgzaam, ontoegankelijk, die – sinds de verloven waren ingetrokken – elke avond lange brieven aan hun vrouw schreven.

De Ridderhoeve was eeuwen geleden de wijkplaats van roofmonniken geweest; onderaardse vluchtgangen, nu trekpleister voor wichelroedelopers, getuigden daar nog van. Hij was gebouwd op een zandrug, overblijfsel van de jaarlijkse overstromingen der rivieren in het verre verleden, en lag enige kilometers buiten het dorp Hors-

sen, waar de compagnie, verspreid over de verschillende boerderijen, was ondergebracht.

Mijn enige dienst bestond uit telefoonwacht, eens in de drie nachten. Met zijn drieën waren wij als telefonisten bij de compagnie ingedeeld. Om beurten moesten we naast een telefoontoestel de nacht doorbrengen op het bureau van de kapitein, ook al ondergebracht in een boerderij.

Om vijf uur, als de gewone dienst was afgelopen en de kapitein naar zijn kwartier ging, moest je je op zijn bureau melden, waar de sergeant-majoor-administrateur je het rapportboek overhandigde, om dan te vertrekken. Je moest er tot de volgende ochtend acht uur blijven, en alle binnenkomende telefoontjes opschrijven. 's Avonds na elf uur, als de dienstdoende sergeant was komen vragen of er nog iets bijzonders was gebeurd, sloot je de deur om te gaan slapen, op een stromatras die je had meegenomen, de telefoon naast je hoofd om hem in je slaap te horen rinkelen.

Gelukkig had ik met kapitein Beenhouwer vrijwel niets te maken. Er werd van hem verteld dat hij fout was, maar het bleef bij een bewering. Vertrouwelijk was hij met niemand, ook niet met de officieren en onder-officieren op zijn bureau. Hij was een kleine, magere man met ingevallen wangen, die altijd kauwbewegingen maakte alsof hij pruimde, en met zijn fletse ogen langs je heen keek. Je had nauwelijks last van hem, en toch voelde iedereen zich vaag ongerust in zijn nabijheid. De Amsterdammers onder de soldaten hadden hem de bijnaam 'perkamenten porem' toebedeeld, niet alleen om de tanige bleekheid van zijn gezichtshuid, maar ook omdat er geen enkele gevoelsbeleving uit sprak en je nooit wist wat je aan hem had. Hij kon lange tijd zwijgen en dan geheel onverwachts een grievende opmerking plaat-

sen, die je in machteloze woede het bloed naar het hoofd joeg. Als je antwoordde, driftig of met ingehouden drift, vond hij altijd wel een middel om je te straffen. Kaken op elkaar luidde het devies. Voor iedereen. Strenges mensen worden, als zij rechtvaardig zijn, toch gerespecteerd; voor grillige mensen kijkt men alleen maar uit. Het ene ogenblik was hij toegevend, vriendelijk, royaal met een avondverlof, een minuut later deelde hij een straf uit die niemand had verwacht, maar altijd het antwoord was op iets dat vroeger was gebeurd.

‘Wil je uitzoeken wie er vorige week donderdag telefoonwacht heeft gehad?’ vroeg de sergeant-majoor mij toen ik me voor de nieuwe wacht meldde. Donderdag?

‘Dat was ik, majoor.’

‘Dan heb je een rapport van de militaire politie uit Druten niet genoteerd. De kapitein is er woest over. Ik moest uitzoeken wie het verzuim had gepleegd. Daar zwaait wat voor je. Een zaak voor de krijgsraad.’

‘Het had niets om het lijf. Ze belden door dat de telefonist Korthuysen dronken was aangetroffen bij een bakker, en dat hij daar ruzie had gemaakt omdat de gevulde koeken er een halve cent te duur waren. Ik wist niet dat ik het moest noteren.’

‘Maak dat de kat wijs. Hij ging de volgende dag met Sinterklaasverlof, niet? Je wou hem zeker dekken. Erg sympathiek, maar of de krijgskraad zich daar veel van zal aantrekken... Al had je het maar mondeling gerapporteerd.’

‘God ja, ik heb het aan de sergeant van de week verteld, die zou oppassen dat er geen rotzooi kwam.’

Als de sergeant nu maar de verantwoording op zich nam. Altijd van die stomme streken. Weet je nog, op de lagere school? Bij de bovenmeester in de klas geplaatst

omdat je naar de hbs. ging. Als hij de klas uitging moest ik de namen opschrijven van wie praatte, en als er niemand op het bord stond en het was rumoerig wanneer hij binnenkwam, werd ik zelf gestraft. Totdat ik mijn werk slecht ging maken, om niet meer te worden uitgekozen. Halve gek. Nummer één willen zijn en je toch niet onderscheiden van je vriendjes.

Terwijl ik mijn kistjes invette – maat 48-met-pijn die de foerier met veel moeite voor me op de kop had getikt – ruurde ik over de watervlakte zo oneindig als een binnen-zee, doorsneden door de dijk waarover de bus naderde waarmee ook Lies zou komen omdat de verloven waren ingetrokken. Het Land van Maas en Waal was onder water gezet en vormde een groot deel van de Waterlinie, die het land tegen een inval uit Duitsland moest beschermen. Dat de winter van 1939/1940 zó koud werd dat de gehele waterlinie was dichtgevroren, had niemand kunnen voorzien. Soldaten hakten gaten in het ijs zoals landsoldaten mijnen leggen om een verrassingsaanval onmogelijk te maken. De telefonisten waren daarvan vrijgesteld en hoefden alleen maar de telefonische opdracht dat er 'ijshakkers' nodig waren door te geven, om dan met gevloek te worden aangehoord.

Het was een triest gezicht, die ondergelopen, bevroren landerijen, hier en daar de kruin van een knotwilg boven het ijs uitstekend, met omhoogstaande witbesneeuwde takken als de pruik van een heks. De boer had geluk dat de Ridderhoeve zo hoog lag, als een eiland in het ondergelopen land. Van heinde en verre was het kleine wild er naar toe gevluht. Als je in je handen klapte, sprongen er prompt hazen op in het beetje veld dat de boerderij nog omringde. De boer hoefde uit zijn jachtgeweer maar een lading hagel de ruimte in te jagen; het

schot was altijd raak. Een naar zijn dood struikelend diertje, een ander dat al op zijn zij bleef liggen. En vandaag hoefden wij, de soldaten, onze snert niet uit de keuken te halen. Lies zou komen, en ter ere van haar mochten wij bij de boer en boerin aan tafel meeëten.

Als eerste sprong zij uit de toeringcar die, voor een gulden, de soldatenvrouwen uit Amsterdam haalde, naar Tiel bracht, Nijmegen, en er vijf in Horssen afzette. Ze had haar blauwe mantelpakje aan van ons trouwen, onder haar arm een pakje dat de familie voor mij had meegegeven. Zij bloosde even, toen wachtende soldaten 'hé, zus' riepen, maar kustte me op de mond, zei: 'Die kunnen er ook niets aan doen,' greep mijn arm en samen slenterden we de dijkweg af, zochten naar een plaats waar we ongestoord konden praten nu het buiten vroom dat het kraakte.

Er hing een blauwige rook in het donkere café-zaaltje, met soldaten die biljartten, jasje aan de schrijnende kraag open, en hun queue bekrijtten alsof daar hun winst van afhing. De pastoor stond erbij en trok zich niets aan van de soldatentaal.

'Wat zegt de specialist?' vroeg ik zachtjes, toen we aan een tafeltje in een hoek waren gaan zitten.

'Dat we niet ongeduldig moeten zijn. Dat het geen pond suiker is dat je in de winkel kan kopen. Alles is nu in orde, herhaalt hij steeds als ik er naar vraag, en het enige wat u kunt doen is te zorgen dat u in de vruchtbare tijd gemeenschap hebt. En je ziet, ik ben bij je.'

'En als we nu eens wachten? Zo mooi ziet het er niet uit met de oorlog. De Russen vechten al enige maanden in Finland. Daar wordt nu de prijs in mensenlevens betaald voor de misdaad dat Stalin het Rode Leger heeft onthoofd. Het waren agenten van Hitler, zei hij. Nu

spant hij zelf met Hitler samen, die alleen maar moed kan putten uit de...'

'Waarom praat je daarover? We hadden toch afgesproken een kind te nemen juist omdat het oorlog is? Anders hadden we zeker nog gewacht.'

'Maar ik heb erover nagedacht.'

'Hoe bedoel je?' vroeg Lies, en keek mij ongerust aan.

'Een kind meer of minder op de wereld, wat doet het ertoe in deze verschrikkelijke tijd?'

'Maar van ons samen...'

'Als er met mij wat gebeurt, is er wel een andere man in de wereld...'

Lies drukte haar hand tegen mijn mond.

'Hoe kun je zo praten?' verweet ze mij.

'Ben ik dan zo iets bijzonders?'

'Voor mij wel. Je bent mijn liefste, en je mag zulke dingen niet zeggen...'

Aan het hoofd van de enorme eikenhouten tafel zat de boer, die voor zich uitkeek, zijn stalen bril laag op zijn neus. Naast hem zijn vrouw, wier wangen glommen alsof zij met groene zeep waren geboend, terwijl haar ogen haar dochters volgden, die de schalen met haas, appelmoes, aardappelen op tafel zetten. Alleen Wiesje, de oudste, getrouwde dochter – haar man lag als soldaat in de Peel – was er al bij komen zitten, haar dochttertje van drie jaar naast zich dat er verweerd uitzag door haar winterhandjes, de over haar knietjes en dijbeentjes gespannen rode huid die scheen te zullen knappen. Haastig kwam Peter, de achttienjarige knecht binnen, een mager jongen, pas van de landbouwschool. Hij had nog iets in de stal moeten doen, warmde zich even bij de ovale plattebuiskachel. Damp sloeg uit zijn kleren. Toen hij ging zitten rook hij naar stro, nee, verspreidde de kastan-

jegeur van zaad. Lies en ik zaten aan de andere kant van de tafel, de overige soldaten links van ons.

Even kuchte de boer, keek op, sloeg een oude bijbel met een roestbruine leren omslag in zilveren sluiting open. 'Lees van de Filistijnen,' fluisterde de boerin, maar hij schudde beslist het hoofd, waarop hij plechtig sprak: 'Ik weet dat er onder u zijn voor wie de bijbel is gelijk een boek gesloten met zeven zegelen, en het doet mijn hart pijn dit te moeten zeggen, want zij zijn niet de slechtsten onder ons.'

Hij zweeg een ogenblik, als moest hij zijn gedachten opnieuw samenvatten.

'Doch de Heer waakt over elk van ons, ook voor wie zich daar niet van bewust is. Zonder zijn zegen zouden wij zijn gelijk de dieren des velds, die zich overgeven aan hun lusten als hun aard dit ingeeft. En bij die woorden overdrijf ik nog, want hun paringsdrang leidt immers tot vermeerdering van de soort, terwijl zondige mensen hun lusten bevredigen ter wille van die lusten zelve, en zonder hun verantwoording te kennen tegenover Gods schepping.'

Rebbe Mousje, viel mij plotseling in, en ik moest glimlachen, maar Liesje trapte zachtjes tegen mijn enkel om me te waarschuwen dat ik niets mocht laten merken. Die mensen menen het goed met ons, zou ze straks tegen mij zeggen, ik moest niet onverdraagzaam zijn, proberen ze te begrijpen, ze hadden ons toch ook uitgenodigd...

'Wij mensen van het land' – vervolgde de boer – 'zijn elke dag opnieuw getuige van de wonderen Gods. De schepping is het grote raadsel, dat ons voortdurend tot nadenken stemt, en aan wie mocht twijfelen stel ik de vraag: wat zouden wij anders zijn dan een nietig stofje in het heelal zonder zijn aanwezigheid alom?'

Bij de laatste woorden keek hij mij aan alsof ze speci-

aal voor mij bestemd waren geweest, kuchte opnieuw, verwees naar het woord Gods dat tot nadenken moest stemmen, het woord dat in den beginne reeds aanwezig was. Daarom zou hij uit het scheppingsverhaal lezen, en...

Door de warmte was ik bijna in slaap gevallen. Terwijl ik me wakker rukte, herinnerde ik me plotseling de brui-loft van tante Stientje, waar een rabbijn iets had gepre-veld en een glaasje kapot had gegoooid. De boer las door-dringend verder '...kruid zaadzaaiende, vruchtbaar ge-boomte, dragende vrucht naar zijnen aard, welks zaad daarin zij op de aarde...

En God zeide: "Dat de wateren overvloediglijk voort-brengen een gewemel van levende zielen..."

En God schiep den mensch naar Zijn beeld; man en vrouw schiep Hij hen...'

Opnieuw hield de boer even stil. Zijn ogen gingen aan de mijne voorbij, als wist hij dat ik volstrekt onontvanke-lijk was voor elk godsbegrip, toen keek hij Liesje onder-zoekend aan, die zijn blik ernstig beantwoordde, gissend naar de zin van wat hij wilde betogen.

Het was ijskoud in het grote eikenhouten ledikant, dat bij elke beweging kraakte als een scheet van de duivel. De lakens, die naar bleekwater roken, waren niet warm te krijgen, hoe wij er ook met onze voeten over wreven. Wij trokken onze knieën op tot aan onze kin, de dekens over het hoofd om het holletje af te sluiten. Wij omvat-ten elkander en klappertandden tegelijkertijd. Maar eindelijk werd de temperatuur dragelijk, en wij kusten elkaar, lachten, en kleedden ons uit tot we naakt waren, terwijl het bed meesteunde alsof het in een spookhuis stond, en wie niet beter wist zou denken dat het massieve bouwsel elk ogenblik in elkaar zou storten.

Ik streelde Liesje tot zij trilde van verlangen, terwijl het heldere schijnsel van de volle maan door de vitrage danste, en wij fluisterden dat het geluk betekende, volle maan juist tijdens de vruchtbare dagen. Onze lichamen verenigden zich, en een zoete vreugde zong in onze bewegingen mee omdat wij van elkaar hielden, en omdat het deze keer misschien zou leiden tot de bevruchting waarnaar wij zo verlangden.

Toen werd een krijgende gil de slaapkamer ingevloekt, onderbroken door joelend gelach, knokkels van vele handen roffelden op de ruiten alsof zij moesten breken. Huiverend van schrik staakten wij onze bewegingen, hielden de adem in totdat Liesje de dekens haastig over onze hoofden trok, maar toen ik mij uit haar lichaam wilde terugtrekken klemde zij zich aan mij vast, en angstig luisterden wij toe. Iemand klom op de vensterbank, gooi- de stenen naar binnen. Een ander volgde het voorbeeld, schreeuwde geile woorden in gebroken Duits-Nederlands, in het Twents. Wij voelden elkaars harten bonzen van ontzetting. Ademloos lieten we ons aan de andere kant uit bed glijden, trokken een deken met ons mee, en hielden elkander stevig vast, door het eiken gevaarte gebarricadeerd.

Even later dropen ze af. Hun voetstappen kraakten na op de bevroren grond, een hond blafte, eenden kwaakten, een kerktoeren galmde de tijd over de ijsvlakte buiten.

Op de grond liggend werden wij weer één, en toen Liesje mijn warme zaad in zich voelde stromen, hilde zij van blijdschap.

De kou was minder doordringend als je op een deken ging zitten en die tot aan je borst toe om je heen trok. Mijn voeten moesten echter vrij blijven nu het ging duisteren, om met ritmische bewegingen – heen-en-weer, heen-en-weer – het trapstel van de naaimachine te kunnen bedienen en zo het transmissiewiel draaiende te houden waarop de fietsdynamo was bevestigd, doch hoe ik mijn best ook deed, het licht uit de koplamp fladderde als een nachtvlinder door de huiskamer. Het was een geniale oplossing, die een jongen uit de buurt ons aan de hand had gedaan. Eerst hadden we schoenmakerswas uit de vroegere schoenmakerij van vader voor de verlichting opgebrand. De sporen ervan waren nog zichtbaar. De gesmolten, pruttelende smurrie was over het schotel-tje gelopen en had een grote bruine vlek op het maïsgele wollen tafelkleed achtergelaten. Daar hoefden we nu niet bang voor te zijn, maar je kreeg er wel kramp in je kuit van.

Soms nam Lies het van mij over, als de buurjongen van tweehoog kwam schaken. Dan dansten de schaduwen over het bord alsof wij een schimmenspel opvoerden, en je moest uitkijken niet een looper voor een pion aan te zien, of de dame voor de koning. Lezen was een onmogelijkheid, omdat je het boek met het schijnsel moest meebewegen in het halfduister, en het eind van het liedje was razende koppijn, zodat je er geërgerd mee stopte.

Wij praatten wat na over de oorlog, hoe lang het nog zou kunnen duren, ik vertelde Lies het laatste nieuws

van de Engelse zender waarnaar ik bij vrienden was wezen luisteren. De storingen waren verschrikkelijk. Het scheen of een motor door de uitzendingen heensnorde. Als ik het goed had gehoord waren de geallieerden doorgebroken in Frankrijk, en stonden de Russen aan de Duitse grens. Je kon het ook opmaken uit de nieuwsberichten voor Hilversum, want als het Führerhauptkwartier sprak over egelstellingen waren ze weer ergens ingesloten.

We zouden vroeg naar bed gaan – wat kon je anders doen? – maar voordat het zover was zou het gesprek opleven, concrete vormen aannemen, zich richten op wat wij zélf konden doen om er het leven in te houden. Ik ging in de rij staan voor het broodrantsoen, ik ging voor soep naar de centrale keuken, dat was zo afgesproken sinds na Dolle Dinsdag de werkverschaffing voor gemengdgetrouwden op het Bosplan was gestaakt en ik de gehele dag thuis was.

Als die kou er maar niet was. Hoe koud moesten de familieleden het wel niet hebben in de concentratiekampen? We wisten helemaal niets meer van ze. Van mijn familie al lang niet meer, de brieven die ik ze had geschreven, en die de Joodse Raad doorzond, waren nooit beantwoord. Alleen van Liesjes moeder hadden wij brieven ontvangen uit het vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück, totdat de geallieerden bij Arnhem landden en de spoorwegstaking uitbrak. Daarna was elk contact verbroken, en konden wij haar ook geen pakjes meer sturen. Wel gaven wij met een kindertransport naar het Oosten van het land een briefje mee voor vrienden in Enschede, en smeekten hen voedselpakketjes voor Lies' moeder te verzorgen.

'Er staat een vierkamerwoning leeg op het Pleintje, juist tegenover het vroegere huis van jouw familie,' zei

Lies plotseling, aarzelend, als wilde ze mij polsen.

‘Wat gaat ons dat aan?’ antwoordde ik onverschillig.

‘Het is een veel grotere woning dan wij nu hebben: een zolder en een zolderkamer méér. Als mijn moeder en jouw familie straks terugkomen, zullen ze heus niet onmiddellijk woonruimte krijgen. Dan kunnen ze voorlopig bij ons wonen.’

‘Maar we maken immers geen schijn van kans. Dan moet je wel tien jaar lid zijn van de woningbouwvereniging. En trouwens, verhuizen, in deze tijd...’

‘Wat is verhuizen?’ mengde Elsje, onze kleine meid van vier jaar, zich in het gesprek. Zij was nog steeds niet naar bed, en het was elke avond opnieuw een probleem voor ons, want in een boek over opvoeding hadden we gelezen dat je kinderen vooral niet mocht dwingen, ook niet met slapen gaan, dat ze uit zich zelf wel hun bed opzochten als ze er behoefte aan voelden, en ze had er een gewoonte van gemaakt net zo lang op te blijven als wij.

‘Als je in een ander huis gaat wonen,’ antwoordde Lies, en toen, tegen mij: ‘Waarom geen kans? De meeste mensen denken er niet aan, nu te verhuizen, je zegt zélf: in deze tijd...? Waar moeten ze gordijnen kopen, vloerbedekking? Trouwens: de woningbouw kan leegstaande woningen niet meer adverteren. Alleen de mensen in de buurt weten het, en degenen die de aankondiging op het kantoortje van Rochdale in de Mauvestraat lezen.’

Terwijl het scheen alsof zij elk woord van ons gesprek in zich opslurpte, viel Elsje zonder overgang op mijn schoot in slaap. Heel voorzichtig tilde Lies haar op en bracht haar naar de duikboot, zoals we haar langwerpige slaapkamertje noemden.

Sirenes loeiden plotseling hun jankende klaagzang, vliegtuigen zoemden hoog in de lucht, afweergeschut blafte onafgebroken, granaatscherven vielen ketsend op

een dak. Elsje sliep door alles heen, ofschoon een vreemd geluid als het blaffen van een hond – waar waren de honden gebleven? – haar kon wekken. Zij had zich volkomen aan de oorlogstoestand aangepast. Toen er, voor Dolle Dinsdag, nog razzia's waren en wij soms, bijtijds gewaarschuwd door burens die een kennis bij de politie hadden – altijd was er wel iemand op de hoogte – ons weghaastten om een bevriend adres op te zoeken, bleef zij op straat rustig doorslapen, haar hoofdje met haar kortgeknipt blond haar op mijn schouder. We hadden al wat angst om haar uitgestaan. Lange tijd sliep zij in de huiskamer onder het raam, omdat háár kamertje in bezit was genomen door vrienden. Op een nacht werden wij wakker door een scherpe knal vlakbij. De grüne Polizei had een handgranaat naar binnen geworpen bij een joods gezin omdat er niet gauw genoeg werd opengedaan. Stel je voor dat het bij ons was gebeurd, terwijl Elsje onder de vensterbank lag. De volgende dagen zetten we haar bedje in de keuken, draaiden angstvallig de hoofdkraan van het gas dicht, je kon immers nooit weten. Maar spoedig kreeg zij haar eigen kamertje terug. Die vrienden vertrokken namelijk naar een eigen adres, waar ze gingen knoeien met zwarte handel, vlees verkochten, en wij waren gek geweest dat we ze ooit in huis hadden genomen. Je liep alleen maar risico voor ze, mensen die het niet waard waren, op hun eigen voordeel bedacht zonder zich voor anderen in te zetten.

Ik huiverde van de kou, en stelde Lies voor er in bed verder over te praten, onder de dekens kon je je immers aan elkaar warmen.

‘We hebben écht een groter huis nodig,’ vervolgde Lies het gesprek. ‘Ik wou het niet zeggen waar Elsje bij was: we willen er toch ook graag een broertje of zusje voor haar bij zodra de oorlog even afgelopen is. Het kan nu

niet lang meer duren, dat verklaar je zelf. Al is het dan bij Arnhem misgelopen, hoe lang houden de Duitsers het nog vol?’

‘En toch kan er intussen van alles gebeuren. Wie geeft ons de garantie dat ik de eindstreep haal? Het werk op het Bosplan is afgelopen. Zonder de steun van de illegaliteit zouden we het loodje leggen. Dat kan van de ene dag op de andere mislopen. Het is nog een wonder dat ik nooit ben opgepakt.’

‘Daarom juist, al moeten we alles doen, als jij maar uit hun poten blijft. Het is waar, je kan nooit weten. Elsje mag in geen geval een enig kind blijven. Dat ben ik geweest, enig kind, en dat is heel erg. Als er thuis narigheid is, kunnen broertjes en zusjes steun bij elkaar zoeken, al mopperen ze maar op hun vader of hun moeder. Ik moest het altijd alleen opvangen...’

‘Steun bij elkaar zoeken, zeg je. En knokken. Daar weet ik van mee te praten.’

‘Dat heb je ook nodig als kind. Ik heb nooit leren vechten, en het gevolg is dat de mensen over je heenlopen.’

‘Als het nodig mocht zijn, kun je toch altijd hertrouwen, dan komen er wel weer kinderen bij. Jij hebt later toch ook een halfbroer gekregen?’

‘Je móg zo niet spreken. Ik wil na jou nooit meer een andere man.’

‘Hoe weet je dat nou, die onzin...’

‘En als het gebeurt gaan er jaren overheen, en heeft Elsje niets meer aan een broertje of zusje.’

Wij zwegen, hoorden elkaars adem, het knorren van een maag, dachten aan de familie, de mijne, Liesjes moeder. Ze konden ook op de grond slapen als ze terugkwamen. Hoe noemden we het vroeger, als we bij een oom en tante logeerden? Een kermisbed.

‘We hebben zulke goeie burenen,’ zei ik tegen Lies, ‘je

weet nooit wat je terugkrijgt.'

'De Lubbersen zijn toch ook goede mensen, dat weet ik van...'

'Is het op die trap?' vroeg ik verschrikt. 'Daar woont toch de buschauffeur die eerst hier in de straat... de gemeenste NSB'er die je je voor kan stellen. Hij heeft het joodse meisje dat bij de overburen was ondergedoken verraden, ze hebben die man ook nog meegenomen. Toen is hij naar het Pleintje verhuisd.'

'Maar ze zijn na Dolle Dinsdag gevlucht, er is niemand op hun woning.'

'En als ze na de oorlog terugkomen?'

'Als er één met bijltjesdag aan gaat, is hij het wel...'

'In Duitsland?'

'Goed. Doch als hij naar Nederland terugkomt, wordt hij zeker gearresteerd.'

Ik zweeg. Liesje had ongetwijfeld gelijk. Het kon allemaal jaren duren, en dan zou die woning wel aan een ander zijn verhuurd. Ze zouden elk leegstaand huis hard genoeg nodig hebben als al die mensen uit de kampen terugkwamen. Je moest eens in de jodenhoek komen. De meeste huizen stonden op instorten of waren al ingestort, omdat de mensen er het hout uit hadden weggesloopt voor hun noodkacheltje.

'Ik wou dat ik zo optimistisch kon zijn als jij...'

'Dat moet wel. Als we niet aan de toekomst hadden gedacht, al die jaren, was er niets van ons terechtgekomen. Ook nu moeten wij vooruitzien. Dan is het duidelijk dat we een grotere woning nodig hebben, en dat we die kans moeten grijpen, voor de levenden, en hem niet laten lopen omdat misschien, heel misschien, over godweet-hoeveel-jaren die NSB'er terug kan komen.'

'Je hebt gelijk,' antwoordde ik, 'laten we het er maar op wagen.'

Het was niet meer dan drie minuten lopen, en al was het drie uur tippelen geweest, dan nog zouden we zélf de boel hebben moeten oversjouwen, want waar was een verhuisman te vinden? Wie nam nog het risico, een houten handkar te verhuren? Wij bleven staan om uit te rusten, in de door de vrieskou dor-droge straten, bij de stronk van een omgezaagde boom, bij een hoop vuilnis, vastgevroren en witbesneeuwd, bliezen in onze verkleumde handen, en grepen de stoelen weer, twee omgekeerd op elkaar, de zittingen apart. De boeken in een kinderwagentje, dat piepte als het door het twaalfjarig halfbroertje van Lies werd voortgeduwd; de rode boeken, we hadden ze nog, had ik al eerder overgebracht. Louis, de buurjongen van de trap, hielp bij het sjouwen van het blankhouten dressoir, huwelijkscadeau van Liesjes moeder en haar tweede man. De jongen hield het geen tien meter vol, en dan bleven we weer rusten. Meeuwen vlogen krijsend over, loerend naar een bijt in het ijs van de kade om de hoek, scheten op je hoofd als je niet uitkeek. Dat het zó koud moest worden. Net als de eerste oorlogswinter in militaire dienst, net als de tweede toen de Duitse legers voor Moskou en Leningrad vastliepen, net als de derde, de winter van Stalingrad.

‘Hebt u de benedenbuurman gisteravond horen lachen?’ vroeg de jongen, en ik antwoordde aarzelend ‘ja.’ Daar kon je beter met zo’n kind niet over spreken. De man had een lachbui gekregen zonder directe aanleiding, en was blijven lachen, vijf minuten, een kwartier lang. De buurvrouw had zich geen raad geweten, hem water in zijn gezicht gegooit en zelfs een tik voor zijn wang gegeven zonder dat het hielp. Ze had mij erbij geroepen en ik schudde hem door elkaar, had tegen hem geschreeuwd, maar hij was niet tot bedaren te brengen, hoe paars hij ook zag. Ten slotte had ze de dokter erbij geroepen. Men-

sen die alleen maar zorg hadden om het eten. Hij bemoeide zich nergens mee, geen illegaliteit, geen joodse familie, een vaste gemeentebetrekking en daarom geen Arbeitseinsatz, zo nu en dan een extra kool, een broodbonnetje, en toch...

We stonden beneden in het portaal van de nieuwe woning met het houten gevaarte, en wisten niet hoe we het boven moesten krijgen. Hijzen ging niet, zonder blok, zonder touw. Lies gaf aanwijzingen hoe het wel kon. Ik zou onderaan lopen om de grootste vracht op te vangen.

Straks val ik ermee de trap af, krijg ik alles op me, dacht ik tegen beter weten in, en ineens voelde ik me vreselijk moe, alsof alle wilskracht uit mij was weggevloeid. Waar was het allemaal in hemelsnaam goed voor? Verhuizen in deze tijd?

De benedenbuurman, loodgieter van zijn vak, had in een kast van onze zolderkamer het plafond weggehakt, zodat je door het open gat naar de vliering kon klimmen voor het geval er huiszoeking mocht komen, maar het triplex-houten schijnplafond dat je daarna, op een balk gezeten, omhoog moest trekken om het gat te dichten, paste niet helemaal, en ik hield mijn hart vast voor wat er in de praktijk zou kunnen gebeuren.

Liesje en ik namen de slaapkamer waarlangs de regenpijp liep. Als er 's nachts gebeld werd zou ik me naar beneden laten glijden, mijn broek lag naast ons bed, en ik zou door het poortje van de gemeenschappelijke tuin vluchten, de sleutel ervan hadden we van Liesjes oom gekregen die bij de woningbouwvereniging werkte.

Lies had aan alles gedacht. We mogen niet op het allerlaatste ogenblik onnodig risico's lopen, onderstreepte ze steeds. Daarom bracht zij een pakje illegale krantjes

weg die voor mij waren gebracht. Dat vond ze veel te gevaarlijk voor mij. Ze schoten je na Dolle Dinsdag op straat immers zonder pardon neer als klandestien materiaal bij je werd gevonden. Zij was een vrouw, op haar werd veel minder gelet.

Lies was 's morgens onmiddellijk na sperrtijd vertrokken op de fiets, om de wielen een smalle reep autoband gespannen. Als ze bij de boeren geluk had, zou ze 's avonds nog thuiskomen. Anders de volgende dag, wat al eerder was gebeurd. Dan zou ze op een stationnetje slapen, in een lege treincoupé net als die keer toen ze Elsje had meegenomen.

Ik blies mijn warme adem tegen de ijsbloemen op de ruiten, wreef met mijn wijsvinger over de smeltplekken, duwde mijn neus er tegenaan zoals kinderen dat doen tegen een winkelruit, en snakte naar een sigaret. Ik had al mijn zakken nagevoeld of ik nog een peukje, een beetje tabaksgruis kon vinden, ofschoon er absoluut niets meer in zat en de laatste sigaret, die naar de stof van kleren smaakte, lang geleden in rook was opgegaan. Zelfs de vochtige, zurige Belgische shag waarvan je bijna moest kotsen en die toch beter was dan helemaal niets, was onbetaalbaar geworden. Een tientje voor een pakje, dat ging nog, een enkele keer, maar nu...

Gelukkig dat Elsje sliep toen Lies was vertrokken. Als ze wakker werd zou ik het noodkacheltje aansteken. Het hout van de schuilkelder op de Israelskade – ze hadden de naam veranderd omdat Jacob Israels een jood was – kwam goed van pas. Eén plank ervan had Lies tenminste naar huis kunnen slepen, een tweede was door een smeris in beslag genomen, voor zich zelf natuurlijk, proces-verbaal had hij niet opgemaakt. Hoeveel Duitsers zouden er elke dag sneuvelen? Tegen de Russen wel vijf-

duizend, in het Westen nu ook, en dat konden ze nooit lang meer volhouden. Hoe zou het nu met vader zijn? Moeder hoopte hem in Polen terug te vinden, zou het haar zijn gelukt? En Mark? Hij was strafgeval in Westerbork, zou dat verschil uitmaken?

‘Mam!’ riep Elsje, ‘mama...’

Ik liep naar haar kamertje, maar ze was haar bed al uitgeklommen, duwde me weg, zei dat mama moest komen.

‘Mama komt straks thuis,’ stelde ik haar gerust.

‘Stouterd,’ mopperde ze.

‘Mama is eten halen, bij de boeren. Dat vind jij toch ook lekker?’

‘Ik wil een boterham.’

Zij stond voor me, vlijde haar hoofdje tegen mij aan. Op de plaats van de scheiding zat een grote, kale plek. Ondervoeding, had de dokter gezegd en iets extra’s voorgeschreven. Het werd al minder. Gelukkig. Eerst dachten we: hij heeft alleen nog madenpilletjes, en zelfs die wilde Elsje niet doorslikken. En als ze erop zoog bleven haar lipjes dagenlang paars. Ik had er vrienden op getrakteerd, gedaan alsof het dropjes waren. Dropjes, hoe lang was dat geleden?

Ik hield mijn vingers onder mijn oksels om ze te ont-dooien, dan kon ik Elsje aankleden. Ze was heel gedwee toen ik een dekentje om haar heenspeldde, haar een boterhammetje gaf van het rantsoen: 400 gram per week, en zo klef dat het tussen je tanden bleef kleven. Een beetje waterachtige stroop erop, van suikerbieten getrokken, ze vond het lekker. Aardappelen waren er niet meer, zelfs de Poolse niet – zo groot als een kinderhoofdje, die van binnen meestal rot waren en naar stront stonken.

Als het maar warm te krijgen was in de huiskamer. Elsje had nooit last van de kou, kinderen wennen aan

alles. Ik trok mijn overjas aan en hakte de houtjes voor het noodkacheltje tot splinters. Wat ze al niet bedachten in deze tijd. Een dubbelwandig blikken kacheltje, in de vorm en grootte van een hoge hoed, zette je op de gewone kachel-zonder-deksel, zodat het op de schoorsteen werd aangesloten, terwijl gaten in het blik de lucht nog meer aanzogen. Een versplinterd plankje was voldoende om een suikerbiet tot pulp te koken en de brij als beslag tot pannekoeken om te bakken. Bloembollen waren er niet meer te krijgen, en het grapje dat je aan een scheet kon ruiken wat je had gegeten: narcissen, tulpen of hyacinthen, was bijna vergeten.

Samen wandelden we langs het Sarphatipark, ook al van naam veranderd, en ik tilde, druk pratend, Elsje op mijn nek zodat ze er geen erg in zou hebben, want stel je voor dat ze het park in zou hollen dat verboden was voor joden, weliswaar niet voor haar doch wél voor mij, en hoe kon ik haar dan pakken als ze wegliep? Ik was er trouwens aan gewend, haar op mijn nek te dragen sinds ik niet meer met de tram mocht – toen hij nog reed – een half uur, een uur, twee uur achtereen, en vol trots troonde zij op mijn schouders terwijl ik haar handjes vasthield. Achter het hek lagen de vijvers er bevroren bij, zonder eendjes die zij vroeger brood wilde geven, en ook dat probleem was opgelost. Terwijl ik *'lammetje, lammetje, lammetje, kom er eens over mijn dammetje'* voor haar zong, vroeg ik me af wat voor invloed al die geheimzinnigheid, al die spanningen op zo'n kleine meid moesten hebben. Haar ene grootmoeder, Liesjes moeder, had ze alleen maar gekend als ze haastig een half uurtje, een uurtje uit haar onderduikadres bij ons kwam, en nu zat zij in een concentratiekamp. Haar man was gefusilleerd. Opa, mijn vader, was vertrokken naar een werkkamp,

en we hadden Elsje wat wijs moeten maken. Mijn moeder was weggehaald toen Elsje sliep, en de volgende dag vroeg ze naar haar. Mijn broer, waar was haar oom ineens gebleven? Een vriend had een foto van haar op haar klompjes in de zandbak genomen. Lies had het, rondgeknipt en geplakt onder de deksel van een jampotje, in een pakje naar haar grootmoeder in Ravensbrück gestuurd. Dat was allemaal al weer lang geleden, vóór de hongerwinter. De kleine meid moest eens weten hoezeer we, ook om haar, juist om haar, de moed niet opgaven.

...nee, ik kon haar niet meenemen naar de Swammerdamstraat waar ik nog een bonkaart moest afgeven; die mensen waren veel te onvoorzichtig, en al was het niet zo... en in gedachten stommelde ik de trap op in de verlaten straat. Vorige week was ik bij ze geweest, had me erover verbaasd hoe ze nog konden wonen in de kamer die ze zelf afbraken, plank voor plank, eerst een kast, een deur, de vensterbank, om te kunnen blijven stoken, en zelfs de vloer vertoonde gaten. Hij was vorig jaar, op transport naar Westerbork, uit de trein gesprongen, had contact gezocht met Uyttenboogaard, een vriend van mijn broer en leider van een illegale groep. Hij had Liesje en mij gevraagd de kennis in huis te nemen totdat er een veilig adres voor hem was gevonden, en zo had hij een maand lang bij ons gewoond, was vertrokken met onbekende bestemming, om op dit nieuwe onderduikadres samen met zijn vrouw en met een baby weer op te duiken. Zij was al twee keer de bonkaarten kwijtgeraakt, beweerde zij, en god-mocht-weten of ze loog om er nieuwe bij te krijgen, of dat ze zo ongelofelijk stom was geweest ze werkelijk te verliezen of te laten stelen. Uyttenboogaard had gezegd dat dit de laatste keer was dat hij er nieuwe voor gaf, ze moesten het verder zelf maar weten.

‘Hij kan ons toch niet van honger om laten komen,’ had zij aangevoerd, en ik wist het niet meer.

‘Anderen lopen risico door jouw roekeloosheid,’ had ik geantwoord, veel agressiever dan mijn bedoeling was geweest, ik kon de woorden niet meer inhouden die al lang in mijn gedachten waren gevormd. Maar god-alle-machtig, hun baby’tje was gestorven, vertelden ze, het kindje dat ze nooit bij de burgerlijke stand hadden kunnen aangeven, en dat ze klandestien hadden moeten begraven.

Het was de tweede baby geweest, in zo korte tijd. Het kindje van andere vrienden was immers ook doodgegaan, zonder enige duidelijke aanleiding, ondanks extra-bonnen voor babyvoeding en ofschoon het, goed toege-dekt in het wiegje, van de kou nog geen last kon hebben gehad. De man werkte voor de Arbeitseinsatz en wist van niets. Ik was naar de vrouw toegegaan om het kindje nog één keer te zien. Lies durfde niet mee gaan kijken. Ze was juist zwanger, en zo’n beeld bleef je altijd bij. Een dood kindje: een wassen pop, meer niet. Je huivert om wat de dode je aandoet door er niet meer te zijn. Maar verder? Ik stond ook bij de Oosterbegraafplaats om mee te gaan naar het grafje voor de kleine. Doden werden er op een handkar aangevoerd, in lakens gewikkeld, in karton, wat deed het ertoe? De moeder had niet gehuild, leek verstard, zag wasbleek als haar verdwenen kindje dat alleen zou voortbestaan in de herinnering, tot zij het uitsnikte. Hongerwinter. Een woord. Een man die zwaaide alsof hij dronken was, daarna heel voorzichtig tegen een muur ging zitten, met een verontschuldigend, verlegen lachje op zijn vermagerd gezicht omdat hij de kracht niet meer had om weer op te staan.

De wang van Elsje kleefde tegen de mijne. Samen waren we op de divan in slaap gevallen, en ik had het helemaal niet koud, al vroor het dat het kraakte. Voorzichtig stond ik op, sloeg het kleed over haar heen, liep naar het raam. Lies had al thuis kunnen zijn. Ik wachtte zonder iets omhanden te hebben, angstig omdat zij zo lang wegbleef, schuldig bewust omdat je je zwangere vrouw toch geen voedseltocht in de vrieskou kon laten ondernemen. Vóór de oorlog fietsten meisjes in wanhoop over hobbels en keien om hun ongewenste zwangerschap kwijt te raken, en soms kregen zij ook een abortus. Waarom was ik zelf niet gegaan? Als jood mocht je niet fietsen, de stad niet uit, maar ik had toch zeker een vals persoonsbewijs dat ik anders ook wel gebruikte? Nol Dubosq stond erop, een gekke naam, van een Franse leraar heel vroeger. Zo iets bedacht je niet, zouden ze wellicht denken, hoopte je. Ze konden je oppakken en wegsturen, voor de Arbeits-einsatz in Duitsland, als ze geloofden dat het echt was. Lang geleden, ja, vóór de spoorwegstaking. Nu was er helemaal niets meer: geen eten, geen Arbeitseinsatz.

‘Mama,’ riep Elsje toen zij wakker werd.

Ik wilde haar optillen. Zij verzette zich.

‘Ik wil naar mama toe. Stouterd. Stoute papa.’

‘Toe nou,’ vleide ik, wanhopig en ongerust.

Voordat ik het kon voorkomen, duwde ze, mij uitdagend aankijkend, een kubustafeltje om. Ik probeerde de pul die erop had gestaan nog te grijpen, maar hij sloeg tegen de grond in scherven. De pul die ik Lies voor haar verjaardag had gegeven, een prachtige pul, waar al die nargheid om was geweest.

In razende drift tilde ik Elsje op, duwde haar ruw op de waranda, en weer zag ik het voor me...

Een man van een jaar of veertig staarde me met angstogen aan, en vroeg:

‘Wat komt u hier doen?’

‘Ik wou een pul kopen, of een vaas.’

‘U weet toch dat u hier als jood niet binnen mag komen?’

‘Heeft Hertha er dan niet met u over gesproken? Hertha, die bij u werkt, uit Amersfoort. Zij is een vriendin van ons. Zij heeft gezegd...’

‘Het spijt me,’ zei de man bedeesd, en hield de deur al open.

Toen ik mijn tas van de grond greep om hem weer voor mijn ster te doen en weg te gaan, zag ik Hertha achter in de winkel, verlegen toekijkend. Ik smeede de deur zo hard achter mij dicht, dat het glas hoorbaar natrilde onder de strookjes papier, erop geplakt vanwege de luchtbescherming. Wat gemeen van haar om me zo’n streek te flikken. Zij had heus wel geweten wat voor mensen het waren, en toch had zij mij het adres gegeven. Als ik eens terugging? Ik zou naar binnen schreeuwen: ‘Waar-schuw de politie maar, of de grüne Polizei. Helden dat jullie zijn. Goed noemen ze jullie, goed...’ maar het leek alsof mijn keel werd dichtgesnoerd, en opgewonden liep ik de straat uit.

Diezelfde avond was Hertha bij ons gekomen en had mij aarzelend apart geroepen.

‘Hier,’ zei ze, ‘dit moet ik je geven.’

Het was een groot pak, en toen ik het papier eraf wikkelde kwam er een prachtige, blauwgrijze pul te voorschijn.

‘Die moest ik voor je meenemen. Het kost je maar tien gulden, meer willen ze er niet voor hebben, het is voor niets. Een handgekneede pul, een unicum...’

Ik zweeg, keek nors, wist niet wat te doen.

‘Je moet hem echt aannemen. Het zijn doodgoeie mensen, maar ze durfden het nu eenmaal niet. Ze von-

den dat ze voor een pul geen risico mochten lopen. Ik had er niet aan gedacht, maar tegen mij zeiden ze ook: "Je weet dat in de Vijzelstraat, om de hoek, het hoofdkantoor van Christiansen is." Neem nou aan. Daar doe je Lies een plezier mee.'

'Ik huil,' schreeuwde Elsje op de waranda. 'Ik zal het aan mama vertellen. Ik huil...'

Benedenburen klopten verontwaardigd aan, zeiden dat ik Elsje binnen moest laten, dat ze gék werden van het gekrijs.

Ik nam haar op. Ze viel dadelijk warm trillend in mijn armen in slaap, en zo legde ik haar in haar bedje.

Had de zelfgemaakte bel gerinkeld? Je wist het nooit met de koperen klingel, nog uit de winkel van vader, die we hadden opgehangen toen er geen elektriciteit meer was. Ik rukte het gangraampje open, keek naar beneden, zag Lies staan.

Met grote sprongen vloog ik de trap af, opende de deur. Liesje viel tegen mij aan, verstijfd van de kou en van vermoeidheid. Ze kon geen stap meer zetten.

'Kan ik helpen, buurman?' werd er geroepen.

Ik nam, gebukt, Lies over mijn rug, zoals havenarbeiders hun vracht sjouwen, de benedenbuur nam haar bij de benen. Samen droegen we haar naar boven, legden haar op de divan in de huiskamer, terwijl Elsje naast haar kroop.

Toen holde ik naar beneden voor de fiets. Volle fietstassen, aardappelen zaten erin, en bruine bonen.

Ik aaide Liesje over haar hoofd, rende weer weg, naar de keuken om de nog warme suikerbiet-pannekoekjes uit de hooikist te halen, maar toen ik haar er een wilde geven kon zij haar handen niet verroeren, en ik voerde haar een koekje, hapje voor hapje. Zij begon te huilen, en snikte verwijtend: 'Waarom kwam je niet meteen

naar beneden toen ik aanbelde? Eerst keek je door het raam, en ik was al zo ontzettend moe. Bij het wegzetten van mijn fiets reed ik met het wiel over mijn voet. Dat was te veel. Ik sloeg voorover, tegen de deurstijl. Ik kon mijn handen niet meer gebruiken, die waren door het trillen van het stuur helemaal stijf geworden.'

'Godverdomme,' antwoordde ik, 'dit gebeurt nooit meer. Als er nog eens gegaan moet worden, doe ik het zelf. Dan maar met mijn vals persoonsbewijs.'

Luchtafweer braakte kruitwolkjes tegen de blauwe hemel; vliegtuigen vlogen onverstoorbaar door naar Duitsland om hun bommenlast af te werpen. In het weiland graasde een kalf. Het rukte aan het touw, waarmee het aan een boom was vastgebonden, wilde zich met scheve sprongen bevrijden, en legde zich kauwend in het door de voorjaarszon opgekleurde gras, terwijl ik sentimenteel naar het stomme beest keek. De velgen van mijn fietswielen knarsten over de grindweg in de polder.

Als er maar een boer te vinden was die voedsel wilde ruilen tegen het pak lucifers dat ik bij me had, een pak lucifers, niet meer en niet minder. We hadden het al die jaren bewaard, onder in de linnenkast waar Liesjes moeder het had 'opgeslagen' met een handjevol levensmiddelen, om er zo nu en dan in te komen neuzen, er iets uit weg te halen om het te kunnen gebruiken op hun duikadres. Zij kwam toch niet terug voor de oorlog was afgelopen, en natuurlijk zou ze het goedvinden.

Hoe joods zou ik eruitzien als ik werd aangehouden? Kort voor het uitbreken van de oorlog riepen meisjes uit een toeristenbus: 'Mô je 's kieken wat een zwèrte...' Voor jood had niemand me meer uitgescholden sinds ik van school was. En dan nóg zagen ze het niet. Een kennis van ons, met een razzia als 'gewone arbeider' meege-

nomen naar Duitsland, had zich daar bij de Polizei gemeld om te vertellen dat zijn paspoort bij een bombardement was verbrand. De kogel lag op zijn neus, en toch hadden ze niets in de gaten. Een vriend van ons werkte in Finland, met valse papieren, totdat hij werd gearresteerd omdat hij naar de Engelse zender had geluisterd. Ze noemden hem zelfs 'Süss der Jude' wegens zijn uiterlijk; toch lieten ze hem vrij. Hij woonde korte tijd bij ons, ging met me mee naar een huisconcert van joodse musici van het Bosplan, maar zij hadden het onmiddellijk door en maakten mij de volgende dag de heftigste verwijten.

Zoekend naar de deur, soms voor, soms achter, klopte ik aan het raam van een boerderij om het nogmaals te proberen. Hoeveel keer nog? De hele omgeving van Amsterdam was al lang afgestroopt, kostbare bezittingen waren ingeruild voor een beetje graan, erwten, een stuk vlees; menige boer moest na de oorlog schatrijk zijn. De lucifers wilden ze wel hebben, wat ze ervoor wilden geven was echter nauwelijks de moeite waard. Ik móést slagen. Lies had zelf weer willen gaan. Daar kwam niets van in. Te riskant voor mij? Vooruit dan maar. Ik schudde aan de klink van een keukendeur. Het was wel spannend, weer buiten de stad te zijn. Vrome joden mochten vroeger op sjabbes de stad niet uit. Waar bleef die boer nou? Ik had het graag voor Lies over, maar ook om, je kon nooit weten... Zij had al zo veel voor mij gedaan. Elsje had het absoluut nodig dat er weer iets in huis kwam. En, nu Lies opnieuw zwanger was, ook ons kindje dat geboren moest worden. Geen ster op mijn jasje. Het gaf al een gevoel van bevrijding de stad uit te zijn zonder dat gore lapje op mijn borst. Met een vals persoonsbewijs, maar ook daar lag een stukje vrijheid, niet gestempeld te zijn met de wanstaltige J.

De boer keek mij van diep onder zijn stoppelige wenkbrauwen aan, en ik keek terug, zoals wij als kinderen deden, elkaar aankijkend net zolang tot een van de twee de ogen neersloeg, en ik gaf het nooit op, anders beweerden ze dat je een slecht geweten had. De man keek ernstig, en zag er sympathiek uit, niet gemeen, niet achterdochtig...

‘U móét me helpen,’ zei ik indringend, ‘ik kan niet nog verder van huis, dan moet ik onderweg blijven slapen en dat is veel te gevaarlijk voor me, ik ben een jood en moet proberen weer heelhuids thuis bij mijn vrouw en dochtertje te komen. Ik heb een pak lucifers voor u, en u moet me ervoor teruggeven wat het u waard is.’

De man schopte zijn klompen uit, liep op zijn sokken naar de keuken, bleef zachtjes praten met zijn vrouw. Toen riep hij me binnen.

‘Ik zal u er een halve kaas voor geven,’ zei hij, ‘een fles melk, en mijn vrouw zal wat groenten in uw fietstassen stoppen.’

Een vliegtuig scheerde laag over zonder dat erop werd geschoten, en dropte levensmiddelen op een weiland in de verte. Het scheen echter of er niemand was om het op te rapen, en als het wél gebeurde, wanneer zou het worden verdeeld, en hoeveel zouden we ervan krijgen? Liesje kon vast niet geloven wat die boer allemaal voor de lucifers had gegeven. Het was een groot geluk dat ze de laatste tijd bloedplasma had gekregen, van een psychiater die bij het doktersverzet was, ze hadden het gepikt van de wehrmacht, en hij was het spontaan komen brengen, een keer, vaker. Het zag eruit als dril en stonk naar vis, maar veranderde in eiwit zodra je het bakte.

Nog twintig kilometer, dan was ik in Amsterdam. Met vlug fietsen kon ik over twee uur thuis zijn. Als er maar

geen Duitse soldaten bij de IJ-pont stonden. Die moesten leven van wat ze zelf in beslag namen sinds ze waren ingesloten: in het oosten door de IJssel, in het zuiden door de grote rivieren, waar al geen Duitsers meer waren, van alle kanten verjaagd. Wat een tegenslag dat juist bij ons de bezetting het langst duurde.

Als er gecontroleerd werd, zou je het in de verte ongetwijfeld kunnen zien. Dan zou ik me omdraaien en met de Valkenwegpont oversteken, en anders fietste ik terug, maar afwachten hoe het verder liep. Lies wist dat ze zich niet ongerust moest maken als ik vandaag niet thuis kwam. Misschien kon ik in Nieuwendam slapen, bij een nacht, al zou ze vreemd opkijken. En als er niets anders overbleef, had ik een glazen buisje met cyaankali in mijn broekzak, weliswaar voor een andere noodtoestand aangeschaft, maar je kon nooit weten waar het goed voor was.

Ik joeg op mijn rammelende fiets door de Van der Pekstraat, langs het Tolhuis naar de pont. *'We gaan naar 't Tolhuis, meid, daar vind je aardigheid,'* zong vader vroeger. Dat me dat nu inviel. Hoe zou het met vader zijn? Het kon niet lang meer duren. Hij kwam er wel door. Zijn hele leven had hij hard moeten sappelen, en meer dan werken kon hij niet. De klep van de pont lag nog op de IJ-kade gespreid. Als ik voortmaakte...

Toen ik langs de soldaat reed, draaide hij zich plotse-ling om, greep mijn fiets van achteren stevig beet.

'Ausweis,' vroeg hij nors. Een gewone soldaat, een jaar of vijfenveertig oud, wat moest hij met mijn persoonsbewijs? Ik haalde mijn valse kaart uit mijn binnenzak, hield hem die voor.

'Schon gut,' antwoordde hij nonchalant, terwijl hij me even opnam.

'Und was hast du...' hij wees naar mijn fietstassen.

‘Ein bisschen Gemüse.’

Hij deed de kleppen open en tastte in de groente.

‘Und was ist das?’ Hij haalde licht fronsend het halve kaasje naar boven.

Alles voor niets geweest, die hele tocht, en ik mocht blij zijn als hij me niet meenam. Ik kon hem een duw geven, en dan weg... op de fiets. Waarheen? Door die lange Tolhuisweg, en hij me een kogel achterna jagen? Ik kon in het IJ springen, en wat dan? Naar de overkant zwemmen, met mijn kleren aan? De fiets achterlaten? Die is van Liesjes moeder, dat kun je niet doen. En met een drol thuis komen, als je ooit nog thuis komt...

‘Ich hab eine schwangere Frau,’ waagde ik wanhopig.

‘Ich hab auch mal eine schwangere Frau gehabt,’ antwoordde de soldaat verbitterd. Hij gaf een trap tegen mijn achterwiel, ten teken dat ik door kon gaan.

Lies zag met eigen ogen wat ik voor de lucifers had gekregen, en zij kon diezelfde ogen niet geloven. Onmogelijk. Een halve kaas, wie had er nu nog kaas? ‘Dat is mijn handelsbloed,’ grapte ik, ‘heb ik van mijn grootvader die als marskramer over de Veluwe zwierf.’ Wij gaven Elsje een stukje, en proefden er zelf voorzichtig van. We dronken een beker melk, want die mocht niet zuur worden.

Ik liet een wind, en we gooiden de dekens van ons af vanwege de stank. Mijn pyjamabroek was nat geworden, en nu hield ik krampachtig in. Stel je voor dat ik het in mijn broek deed. Mijn handen op mijn buik gedrukt, rende ik naar de wc., liep bijna leeg, en bleef zitten, het leek alsof ik van binnen uit elkaar scheurde. Waar kon het van gekomen zijn? Elsje had overgeven, Lies had staan kokhalzen. Aan de suikerbieten waren we al lang gewend, en wat hadden we nog meer gegeten?

De bevrijding van de nazibezetting was eindelijk gekomen, en ik had het overleefd, met Lies, met onze kleine meid, met de in het najaar te verwachten nieuwe geboorte. Mensen dromden samen op straat. Daar liep de buurvrouw van de overkant. Onwennig keek ze om zich heen, schuchter een vroeger buurtje begroetend. Zij was ondergedoken geweest op het Pleintje zelf, kon vluchten toen haar man en zoon werden weggehaald.

Oud AJC'ers vormden een kring, zongen socialistische liederen, en hoe weinig ik ook om de AJC had gegeven, hun spontane blijdschap ontroerde ons zo dat we stonden te huilen voor het open raam, totdat Lies naar beneden ging om mee te zingen.

Jaren hadden we er op gewacht, er naar toe geleefd, en toch was ik niet blij. Een angstig vermoeden doordrenkte plotseling mijn gevoelens die ik steeds had onderdrukt, maar die het nu uitschreeuwden: ze komen niet terug, de radio liegt het niet dat de Europese joden bij miljoenen zijn vermoord. Ik spelde de lijsten met namen van de overlevenden. Meermalen kleurde hoop mijn wangen, maar altijd betrof het een ander, een ver familielid dat onze naam droeg, nooit waren ze er werkelijk bij. Ik voelde me als een soldaat, als enige van zijn legeronderdeel gespaard, kon volstrekt niet begrijpen dat ik nog leefde, vroeg me verwonderd af waaraan ik het te danken had, waarom juist ik de uitverkorene uit de familie moest zijn. Het kwam door ons gemengd huwelijk, en zonder Lies had ik de oorlog niet overleefd. Welke gril van het lot had het zo voorbestemd? Toen ik klein was, telden bij ons thuis gemengd gehuwden niet mee, dat deed je niet als jood, ook als je niet geloofde, het was een soort verraad, aan wat, aan wie eigenlijk? Later was de jongste broer van vader gemengd getrouwd, en toen mocht het ook voor ons, het nageslacht. Het ergste was het ge-

voel dat ik het allemaal tevoren had geweten, als kind al, dat er iets bijzonders in ons leven zou gebeuren, en dat ik het als enige zou kunnen navertellen.

Dat ik ook de enige was, die het bestaan van de familie zou voortzetten, en daarmee een heel nieuwe verantwoordelijkheid had gekregen. Maar was dit waar? Ik had nog een tante, een zuster van mijn vader, die het met haar gehele gezin had overleefd. Haast dagelijks zocht ik haar op, met onze kleine meid, om herkenning te zoeken, warmte bij haar te vinden, en snakte er naar dat zij, nu haar oudste broer niet meer leefde, iets van moederlijke gevoelens voor mij zou koesteren, zich verantwoordelijk zou voelen, ook als een soort grootmoeder, voor Elsje, en steeds weer was ik teleurgesteld omdat zij het niet kon opbrengen en achterna gelopen wilde worden. Alleen dan was zij hartelijk. Mijn aanhankelijkheid onderging ze als een irritante vorm van onderdanigheid. Liefde voelde zij alleen voor haar eigen kinderen, die ze bereid was als een tijgerin te verdedigen. Verbijsterd vroeg ik me af waarom zij triomfantelijk scheen te reageren op mijn hulpeloosheid. Was zij als kind jaloers geweest op mijn vader, eens de lieveling van mijn grootmoeder, en leefde zij die gevoelens op mij uit? Triomfeerde zij omdat zij het wél had overleefd, en vader niet?

Maar hoe was het met mij gesteld? Eens was ik zelf afgunstig op Mark geweest. Bij zelfs de vaagste herinnering daaraan groeide het verpletterende gevoel een misdaad te begaan. Hoe kon ik nú nog daaraan denken? Twijfel verscheurde me. Waarom hadden zo weinig mensen geholpen? Als een vriend hem niet de deur had gewezen, had Mark misschien nog geleefd, als, als, als... Zo taxeerde ik iedereen in mijn omgeving, en mijn grootste verlangen was, uit dit land weg te vluchten, als emigrant naar Amerika te vertrekken en daar een nieuw le-

ven te beginnen, met mensen aan wie wellicht niets te verwijten viel.

Alleen Lies was solidair geweest, de dokter die bloedplasma bracht, de mensen bij wie wij met Elsje konden slapen als er gevaar dreigde. En wie nog meer? Ik telde ze op de vingers van één hand. Steeds waren het mensen die zelf al enorme risico's hadden gelopen.

JE LOOPT EN JE HOOPT...

*Je loopt en je hoopt en je staat in de rij
Vertwijfelde zoekers naar naasten en vrienden,
Er hangt weer een lijst waar je namen kan vinden,
Is vader, is moeder, mijn broer er soms bij?*

*Je loopt en je hoopt en mijdt schichtig de krant
Die verhaalt van het lot, dat de joden moest treffen,
Je vlucht voor wie meeleeft, kan iemand beseffen
Hoe 't simpelste woord een illusie verbant?*

*Je hoopt als je loopt en een wijle vergeet
Dat je altijd een eenzame zoeker zal blijven,
Wat heeft het voor zin zoveel brieven te schrijven
Naar kille bureaus, wier antwoord je weet?*

*Je hoopt en je loopt als een rust'loze rond,
't Is immers vergeefs, je wilt het niet weten,
Ze werden voorgoed uit je midden gereten,
Te hard is de waarheid, die schrijnt als een wond...*

*Je loopt zonder hoop, bezeten door wrok,
De dagen vergaan en versmelten in weken,
Wie kan mijn vergaste moedertje wreken?
Mijn broer, nog een jongen, die lachend vertrok?*

*En vader, vroeg grijs van gezorg en gezwoeg,
Die wegging als eerste, en kans kreeg te vluchten,
Maar schreef: 'Nee, ik ga, daar ik immers zou duchten
Dat het nazi-crapuul zich aan jullie misdroeg.'*

*Je loopt en je loopt en niets je meer deert,
De lastige tranen, die je masker bedreigen,
Bij 't weerzien van enk'len, die de Dood niet kon krijgen,
Ontspruiten uit afgunst, die je blijdschap verteert.*

*Je loopt en je hoopt, met je smart en je haat,
Jij dwaas, die niet naliet van liefde te dromen,
't Is alles voorbij, ook je droom werd ontnomen,
Wat bleef is het leed, onze eeuwige maat...*

En plotseling stond ik voor de noodzaak, werk te zoeken. Ik zocht naar de brief van de bank waar ik voor de oorlog had gewerkt, en die mij na de demobilisatie schreef:

Mijnheer,

*Met genoegen namen wij kennis Uwer mededeling
i/z Uw welbevinden.*

Dezerzijds valt hetzelfde te berichten; zoodra het economisch leven weder normaal functioneert zullen ongetwijfeld de bezigheden in den ouden omvang hervat kunnen worden.

*Wij zien t.z.t. Uwe nadere berichten gaarne tegemoet
en teekenen inmiddels,*

Hoogachtend...

maar ik nam mij voor: nooit meer terug naar kantoor, waar ik me ongelukkig had gevoeld, een verdwaalde tussen vreemde mensen.

Wat dan? De schoenmakerij van vader waar ik uit nood was gaan werken, totdat de zaak als 'joods eigendom' werd geliquideerd? De liquidator woonde nog steeds op de Amstellaan en van zijn bestaan bleef een groot naambord pijnlijk getuigen. Voordat vader uit Westerbork werd doorgestuurd, had de Joodse Raad hem een machtigings-formulier gezonden waarin hij de zaak aan mij overdroeg. Het kwam echter te laat aan, en ik ontving het ongetekend terug. Ik bootste zijn handtekening na, wat hij in dit geval alleen maar zou hebben toegejuicht, ik deed het immers om de zaak voor hem, of voor mijn broer, te redden? Een advocaat die ik raadpleegde, gaf mij het dringende advies, het zo gauw mogelijk te verscheuren om een hoop ellende te voorkomen. Die formaliteiten waren na de oorlog niet meer nodig – dacht ik – en raadpleegde opnieuw een advocaat, die zijn best voor mij deed, van hogerhand echter te horen kreeg dat ik geen vestigingsvergunning had, geen middenstandsdiploma, geen vakpapieren, dat mijn vader de schoenmakerij zeker terug had gekregen, dat dit echter voor mij niet gold. De onrechtmatige, er door de nazi's ingestopte nieuwe 'eigenaar' kon rustig blijven zitten op het nieuwe adres, waar hij, op aanraden van de liquidator, naar toe was verhuisd. Huur ergens een winkel, begin ondanks de bureaucratische weigeringen, het voldongen feit heeft de meeste rechtsgeldigheid, drong de rechtskundige aan. De aardigheid was er intussen wel volkomen af. Al die moeite, al die narigheid voor een vak dat het mijne niet was. Als vader nu teruggekomen was, of moeder, of Mark om hem de schoenmakerij te kunnen overdragen, als het Rode Kruis mij niet had bericht dat niemand van hen meer in leven was.

Mijn gedachten dwaalden af. Het zou alleen betekenen: terug naar de oorlog, de klant die me vroeg of hij de

weegschaal even mocht gebruiken om zijn handeltje vis te wegen. Toen ik mij omdraaide, zag ik dat hij een stuk leer in zijn binnenzak stak. 'Geef hier,' zei ik kalm. 'Wat bedoel je?' 'Dat leer.' 'Ik snap je niet.' 'Oh nee? Geef hier dat stuk.' Hij zweeg en in de blik van zijn ogen las ik: 'Als het moet pik ik nog een paar zolen. Daar kun jij heus niets tegen doen. De politie waarschuwen? Dan blijf ik alleen in de winkel achter, en ben zo verdwenen. En jij met je ster? Naar de politie? Dat dŭrf je niet.' Ik keek hem scherp aan, en antwoordde in gedachten: 'Jij, je mag niet eens in de winkel komen.' 'Nee, maar jij hebt me toegelaten, en dus is het jóúw schuld, want ik heb het bordje "Alleen voor joden" niet goed kunnen zien. Het hangt er niet duidelijk genoeg, en dat je een jood bent kan ik niet aan je neus zien, daar moet je een ster voor dragen, en jij hebt je jasje uitgedaan. Oh, op je overhemd heb je er ook een zitten, moet dat? Jullie dragen ze dus overal. Met je blote lul kun je niet lopen, daarom hebben ze die sterren natuurlijk uitgedacht. De kelere-lijers, want dat zijn het wel, dat geef ik toe. En jij bent zo kwaad niet, joodje, maar het leer krijg je niet terug.'

Ik werd misselijk bij de herinnering daaraan, misschien net zo goed van me zelf, er waren immers ook heel andere klanten. De spoorwegman die naar Arnhem was verhuisd en had aangeboden dat vader bij hem kon onderduiken als het moest, maar toen geloofden wij daar nog niet aan, en later had niemand zijn adres meer.

'Je kan bij de nieuwsdienst van de krant komen,' zei de personeelschef. 'Er is nog geen ruimte genoeg voor het buitenlands nieuws, maar we maken er een dagelijks nieuwsbulletin voor. Daar moet jij de stencils van tikken.'

'Kantoorwerk?' had de chef verbaasd gevraagd, 'noem

je dat kantoorwerk? Je krijgt voortdurend het nieuws onder ogen.'

Het scheen alsof zijn woorden niet tot mij doordrongen, álles had immers zijn zin verloren. Maar hij liet me testen en ik werd overgeplaatst naar de documentatie, waar ik buitenlandse kranten las en gedachtenloos aantekeningen maakte voor het archief.

Voor het eerst sinds jaren ging ik naar de Joodse Begraafplaats in Diemen, om het graf van mijn zusje te bezoeken. Alle grafstenen waren in opdracht van de nazi's omgegooid. Zelfs op de doden hadden zij wraak genomen, uit angst voor de geesten die zij zelf hadden oproepen. Ik liet de steen herstellen, er de namen van mijn ouders en Mark bijschrijven, 'door de nazi's gedeporteerd en vermoord'. De Joodse Gemeente weigerde een dergelijk onderschrift.

En nog steeds was Liesjes moeder niet teruggekomen.

Om beurten gingen wij naar de achterkant van het Centraal Station, waar mannen en vrouwen aan lange tafels zaten om terugkerende Nederlanders op te vangen, uit concentratiekampen en gevangenissen.

Uit het station kwamen twee joodse soldaten uit Palestina. Ik had ze nooit eerder gezien. De blauwe Davidsster op hun revers nam alle twijfel weg. En terwijl ik naar ze keek voelde ik me een ogenblik blij worden, opgelucht, en was verbaasd over mij zelf die geen zionist was. Een eigen joodse staat, alsof in het jood-zijn je heil lag. Als dát in de oorlog niet was gebeurd, had het jood-zijn helemaal niet meer voor me geleefd. En toch was ik blij om die twee jongens die zich niet hadden laten afslachten, en niet weerloos waren omdat zij wapens droegen, al waren het niet de wapens van de revolutie waarin ik geloofde.

Zou de familie nog hebben geleefd, als vader destijds

had willen gaan?

De sjaletpot, een verstokte roodharige vrijgezel, een ontevreden trek over zijn bleek gezicht, zeurde uren achtereen, en was niet uit de schoenmakerij weg te slaan.

‘Waarom gaat u niet naar Palestina? Daar zijn schoenmakers nodig. Uw reis wordt betaald. Voor u en uw gezin.’

Ik hoopte dat vader ‘ja’ zou zeggen.

‘Waarom zou ik hier weggaan?’

‘Daarginds hebt u geen last van risjes,’ herhaalde de sjaletpot elke keer als hij erover sprak.

‘Daar merk ik hier ook niets van.’

Vader niet, nee, hij was een grote man, als je kind was scholden ze je vaak genoeg uit. Tegen een andere zeiden ze kelerelijer als ze kwaad waren, tegen jou: smousie. En als je dat wilde voorkomen, moest je van alles slikken, vriendelijk voor ze zijn, zorgen dat ze nergens kwaad over konden worden, dan wou vader immers dat ik ging vechten. Dat hoefde in Palestina tenminste niet.

Het ging vader vervelen, hij wilde aan het werk.

‘Al die joden bij elkaar,’ merkte hij sarcastisch op, terwijl hij feitelijk wilde zeggen: ‘Met mijn christenklanten kan ik het net zo goed vinden.’

‘Je bent mijn liefje,’ zei Liesjes moeder met warme stem tegen Elsje, en bukte zich over haar ledikantje. Zij was net binnen komen stappen, gebracht door een bus met vrouwen uit Ravensbrück, die enige maanden in Zweden voor herstel hadden doorgebracht.

‘Je bent mijn liefje,’ herhaalde zij, maar Elsje keek verstoord, begon te huilen, omdat een vreemde vrouw haar uit haar slaap had gewekt.

‘Het is oma, omaatje, weet je wel, waar we je van hebben verteld,’ zei Lies, en knuffelde haar.

Wantrouwig keek Elsje haar aan. Zij was ziek, lag met roodvonk te bed, al een week lang.

Toen stond ik 's avonds bij Liesjes moeder aan de deur, voor de zolderkamer boven, klopte tot zij opendeed, rillend uit bed gekomen, een ochtendjas omgeslagen.

'Wat is er, mijn jong?' vroeg zij verbaasd, en ik wist het niet meer, was zo naar boven gerend zonder erbij na te denken, had haar alleen willen vertellen, ja, wat ook weer? Dat zij een groot hart droeg, en de plaats was gaan innemen van de hele familie die niet was teruggekomen uit de oorlog, dat we allemaal zo blij waren dat zij er wél was en razend veel van haar hielden. Dat ik altijd moeder tegen haar zou zeggen. Zo stond ik te stotteren voor haar geopende deur, en zij antwoordde zachtjes, verlegen bijna, dat het goed was, dat ik weer naar beneden moest gaan.

Op mijn tenen liep ik de trap af, in het donker omdat niemand mij mocht zien, opende de deur van mijn ouderlijk huis met onze eigen sleutel die moeder mij had gegeven en toch als inbreker, want ik mocht ons eigen huis dat door de nazi's was verzegeld en waaruit zij alles zouden weghalen, niet meer betreden. Ik zocht naar de portretten van de familie. Van waarde lag er niets meer in de laden van het dressoir, door een Schalkhaarder doorzocht en gepulst. Alleen de klok hing er nog, de klok door vader zelf altijd opgewonden met een grote sleutel, de houten klok die daarna met een glasdeurtje werd toegedekt, en uit twee delen bestond: boven het uurwerk, beneden de koperen slinger die elk kwartier het slagwerk liet gongen. Ik tilde hem voorzichtig van de wand, toen begon hij te slaan, een keer, nog eens, en de koperen galm bleef de kamer vullen, werd steeds luider zodat de bene-

denburen het wel moesten horen.

Ik vluchtte zonder om te kijken, steeds verder, tot ik bij soldaten kwam die de weg opbliezen, en ik moest de wacht erbij houden. Iemand hoestte vlakbij, dacht ik, maar dat kon niet, iemand probeerde zijn hoesten in te houden. Hij kon mij niet zien, hier achter het bosje, en ik ademde geluidloos, hoorde sluipbewegingen in mijn richting. Ik hield mijn karabijn recht voor me uit. Toen greep ik hem bij zijn keel. 'Uil, zeg uil,' siste ik, maar ik dorst niet los te laten uit angst dat hij mij zou grijpen, en ineens zag ik een Duits uniform. Het was de helm, die helm was anders, van een grüne Polizist. Hij rukte zich los, wilde zijn pistool grijpen. Snel sprong ik op en stiet de bajonet in zijn weke onderlijf.

'Het kan elk ogenblik gebeuren,' zei moeder, die mij opendeed. 'Elsje is beneden bij de burens, en ik heb de dokter al gewaarschuwd. Er zit binnen iemand ongeduldig op je te wachten, terwijl Liesje alle zorg nodig heeft. Misschien kun jij hem vertellen dat het nu niet gelegen komt.'

Ik liep naar de slaapkamer om Lies gedag te kussen, en vroeg bezorgd: 'Is het zover?'

Zij knikte. 'Gelukkig wel. Kom je er ook bij, als de dokter er straks is? Bij de geboorte van Elsje, in de Camperstraat, heb ik je heel erg gemist. En laat Tjebbe weggaan, laat hem in godsnaam weggaan. Hij vraagt steeds de aandacht terwijl moeder met mij bezig is.'

Ik liep naar de huiskamer.

'Had je niet verwacht, hè, mij hier te zien. Ik moest toch in Amsterdam zijn. Kom, ik ga eens bij die ouwe rakker langs, dacht ik. Mijn trein vertrekt pas over twee uur. Hebben we fijn de tijd om wat te praten. Ik moet even pissen. Zal ik je eens wat moois laten zien? Een gulp

met een ritssluiting. Uit Amerika. Gekregen, omdat ik in het concentratiekamp heb gezeten.'

Toen hij terugkwam van de wc., ging hij op de divan zitten, strekte behaaglijk zijn benen uit.

'Dat is lang geleden,' verzuchtte hij, heb ik je wel eens verteld van die klandestiene zender, voor de oorlog? Was tijdens de verkiezingen...'

'Lies moet straks bevallen,' onderbrak ik aarzelend.

'Dan krijg ik toch wel eerst een boterham van je, hoop ik. Ik verrek van de honger. Weet je dat ik speciaal voor jou in Amsterdam ben gebleven?'

'Natuurlijk, dat is ook fijn, maar een andere keer ben je heus welkom...'

'Ben ik dat nu soms niet?' vroeg hij geërgerd.

'Natuurlijk wel, zo bedoel ik het niet,' antwoordde ik in de war gebracht. 'Je begrijpt toch, nu Liesje moet bevallen...'

Je schoonmoeder is er toch bij?'

'Ik heb beloofd, ook bij de bevalling te zijn.'

'Flauwe kul. Als je drie kinderen hebt, zoals ik, doe je zo sentimenteel niet meer. Breng dat bordje even voor me naar de keuken. Die ene boterham lust ik niet meer, dan kunnen we daarna nog wat kletsen.'

Hij kan me wat, dacht ik, maar nam toch het bordje aan, dan kon ik meteen even bij Lies binnenwippen.

Toen ik bij haar kwam, fluisterde ze: 'Zeg dan toch tegen hem dat hij moet weggaan. Elk ogenblik kan de dokter komen.'

Haastig liep ik weer naar de huiskamer.

'De dokter kan zo komen,' zei ik bijna smekend.

'Hij zal mij niet in de weg lopen,' antwoordde Tjebbe laconiek, 'dacht je nu werkelijk dat ik niet tegen een bevalling kon? In het kamp heb ik wel andere dingen gezien. Gelukkig hebben ze me bij de administratie ge-

plaatst, en heb ik er zelf geen last van gehad.'

Hoe zou hij daar bij zijn gekomen? had ik me al eerder afgevraagd, maar ik durfde het niet te vragen, wilde het ook niet. Stel je voor dat hij nog langer bleef hangen.

'Toch moet je nu gaan. Een andere keer is er alle tijd om eens samen te praten, vandaag kan het écht niet...'

Tjebbe fronste zijn wenkbrauwen.

'Is dat een manier van doen? Hebben we elkaar in jaren niet gezien, ben ik één keer in Amsterdam, ga ik speciaal naar jou toe... weet je wat jij bent? Een kleinburger ben je aan het worden. Papa met vrouwtje en twee kindertjes.'

Nu kreeg ik ook de pest in, stond op om te gebaren dat hij moest vertrekken. Nog steeds maakte hij geen aanstalten.

'Weet je tot wat voor conclusie ik in het kamp ben gekomen?' vroeg hij langzaam sprekend en terwijl ik de deur al voor hem open hield, vervolgde hij. 'Dat de joden een gedegeneerd ras zijn. Je had ze moeten zien vechten en smeken om hun leven. Onmenselijk gewoon...'

'Maar hun hele toestand was onmenselijk,' verdedigde ik, en schaamde me dat ik hem niet op zijn smoel sloeg. 'Jij hebt toch ook voor je leven gevochten? Hoe had je anders dat baantje bij de administratie gekregen.'

'Nou moet je niet insinueren,' begon hij dreigend te schreeuwen. Hij bedacht zich echter, greep zijn jas en smeed de deur achter zich dicht, die onmiddellijk weer werd geopend.

Het was de huisdokter, een boerse, joviale man, graag gezien in de hele buurt, en Lies was weg van hem. Toch had ik er moeite mee dat hij niet onmiddellijk na de vijfde mei een briefje had gestuurd, uit solidariteit, aan al zijn patiënten die hij van weggehaalde joodse dokters had

overgenomen, om ze te vertellen dat hij ze bijzonder op prijs had gesteld, maar dat zijn berooide, opgedoken joodse collega's er recht op hadden dat ze zich voortaan tot hen zouden wenden. Het was een krankzinnige gedachte, en welke dokter had het wel gedaan?

'Wat zie jij er benauwd uit,' zei hij spottend. 'Zit je zo in je piepzak? Eerst bij je vrouw een kind verwekken, als het tenminste niet van de bakker is, en dan zelf rondlopen met een garnalengezicht. Die mannen, je zou ze... Weet je wat mijn grootmoeder altijd zei?

"Baby's, ze glijden er met de vioolstok in, maar moeten er met een heiblok worden uitgestampt." '

3 Geboorte

Van je rom-bom-bom, van je rosse-bosse-bom, zong ik, en steeds opnieuw: van je rom-bom-bom, van je rosse-bosse-bom.

Wessel, onze jongen, straalde, zijn zwarte ogen schitterden onder zijn donkere kop met haar, en hij gunde mij geen ogenblik rust.

Ik hield hem stevig onder zijn oksels vast, terwijl hij bovenop mijn opgetrokken knieën zat, en slingerde hem heen-en-weer, omhoog-omlaag, omhoog-omlaag, van-je-rom... naar het voeteneind van het bed, bom-bom-bom, tot boven mijn hoofd.

Die jongen was onvermoeibaar, ongeloofelijk wat was hij sterk voor zijn vier levensjaren. Daar had hij dat breukje misschien zelfs door gekregen. Toen wij niet opletten had hij geprobeerd de teil met badwater op te tillen, en het was hem nog gelukt ook. Ik was naar hem toe gerend, en wilde niet laten merken hoe ik was geschrokken. Gelukkig was hij helemaal hersteld van de operatie. Een weekje in het ziekenhuis, zo voorbij, maar toch... die aap van een jongen. Als peuter op de mannenzaal. Soms kwam er iemand bij uit de narcose, steunend en rochelend, en wat moest er in zo'n ventje dan niet omgaan? Kwamen we bij hem op bezoek, tranen in zijn grote, fluwelen ogen, aan de lange wimpers erboven bleven zij als kralen hangen.

Alle goeie dingen komen in drieën, vertelden ze, vergeet het maar. Als je in de puree zit, dán kun je er verder op zeggen... Bij de rechtercommissaris moest ik ko-

men, uitgerekend op de dag dat Wessel naar het ziekenhuis ging. Het was wel een mooie smoes geweest bij de Mammoeth-bank, meneer, ik moet mijn zoontje wegbrengen... en toen, als de bliksem op de fiets naar het Kleine-Gartmanplantsoen. En hoe lang werkte ik er? Een maand of drie. Met de grootste moeite was ik er gekomen. Idioot die ik was geweest, om destijds bij de krant weg te gaan. Een moordbetrekking had ik er. Halve dagen op stap om biografisch materiaal op te snorren, de andere helft van de dag kranten lezen en het belangrijkste nieuws aanstrepen. Ik moest zo nodig voor de revolutionaire partij gaan werken, terwijl ik op mijn vingers had kunnen natellen dat het nooit goed kon blijven gaan. Waar moest het geld vandaan komen? Toen weer werk zoeken. De bazen zagen je aankomen. Waar bent u het laatste in dienst geweest? Wat zegt u? U hoort wel van me. Stapelgek was ik geweest, dat zeiden ze allemaal. Mijn familie was vermoord, dat moesten ze begrijpen. Ik zou ze wreken, al waren de nazi's nu verslagen. Ten slotte was alles de schuld van het kapitalisme. En juist ik bij een bank. Een vriend die ik in de oorlog had geholpen gaf me een getuigschrift, hij had een fietsenbedrijfje. 'Schrijf zelf maar op wat er in zo'n brief moet staan,' had hij gezegd. Oom Dirk, de aangetrouwde neef van Liesjes moeder, was personeelschef bij de Mammoeth-bank geweest, en hem mocht ik als referentie opgeven. Ze namen me aan zonder zelfs te informeren, al was ik soms bang dat ze zouden ontdekken dat ik voor de revolutionaire partij had gewerkt. Bang? Ja, dat is een goed woord: bang. In mijn broek deed ik het. Ik had mijn gezin, een vrouw en twee kinderen. Daar had je wel eerder aan mogen denken, zeiden ze soms tegen me, maar wat wisten de mensen ervan? Dooie pieren. Of ze dachten alleen aan hun vaste betrekking met een pensioentje, of

ze sloten hun ogen voor de ellende die ze zelf hadden beleefd.

'Nou niet meer,' zei ik tegen Wessel, die aan mijn armen trok omdat hij er niet genoeg van kon krijgen. Ik had geen adem over, en plofte plat op bed, tegen Lies aan, die slaperig mopperde dat ik haar wakker maakte. Maar het was zondagochtend, en dan was Wessel de baas.

'Koekje-snoepje,' gelastte hij.

Gedwee stond ik op, gooide een ochtendjas om en verdween naar de keuken. Het was erg vroeg, Elsje sliep nog. Straks zou ze wel bij ons in bed kruipen. Anders moest ik voor haar een bordje apart klaarmaken.

Voorzichtig schepte ik met een schuimspaan de room van de melk en smeerde deze op de beschuitjes, hier wat meer, daar iets minder. Allemaal evenveel, zo hoorde het ook. Suiker erop. Tussen twee koekjes een beetje jam, net een ijsje. Of een taartje. Een liedje dat vader had gemaakt: een beschuitje met jam, dat is net als een taart, en is Arnoldini wat waard. Gek dat je zo iets nog wist, dertig jaar later. Toen Mark zijn elleboog had gebroken, en in het ziekenhuis lag. Was Arnoldini een verpleger geweest? Ik wist het niet zeker meer. Wie zou het me kunnen vertellen, nu ik alleen over was gebleven? Dat maakte me soms vreselijk woedend. Dat ik dingen wilde weten van vroeger, en dat niemand me er meer over kon inlichten. Een gevoel van machteloosheid, radeloze machteloosheid. Op een biscuitje een blokje chocola. Elsje bittere, Wessel melkchoco... Anders kreeg je weer... De hagelslag, waar was de hagelslag nou. Dat was goed afgelopen, bij de officier van justitie later. Wat had ik in mijn rats gezeten. Voor dat rotartikel. Dat ze daar nog mee waren gekomen, na een half jaar. Ik was met vakantie geweest toen een ander het had geschreven. Niet ondertekend, en mijn naam stond als redacteur boven de

revolutionaire krant. Grote woorden had hij gebruikt, menslief, wat was hij stoer geweest. Voor mijn rekening. Als het kapitalisme met woorden ten val kon worden gebracht had hij het niet beter kunnen doen. Het betrof de koloniale oorlog in Indonesië, en het was allemaal waar wat hij schreef... Had hij maar geen scheldwoorden gebruikt... Belediging, had de rechercheur gezegd, belediging van het gezag. Ik had hem geantwoord dat het niet van mij was, dat ik zonder toestemming geen naam wilde noemen, dat ik erover zou spreken.

‘Is het allemaal waar wat u mij vertelt?’ vroeg de advocaat met lichte argwaan.

‘Daar kunt u van op aan.’

‘En u kunt bewijzen dat u toen met vakantie was?’

‘Zonder enige moeite.’

De rechtskundige zweeg een ogenblik, keek mij aandachtig aan.

‘U moet de officier van justitie vertellen dat het nooit was gebeurd als u er was geweest. Dat u de schrijver van het artikel ernstig zou benadelen als u zijn naam noemde, maar dat een ontslag ook voor u bijzonder zware gevolgen zou hebben. Biedt uw verontschuldigen aan.’

Moest ik voor zo’n advies naar een advocaat? Mij onderdanig gedragen, ter wille van een ander? Ik vroeg hem wat het kostte...

‘Wat moet ik daar nou voor rekenen,’ antwoordde hij.

De officier van justitie keek niet uit zijn papieren op toen ik bij hem binnenkwam, gebaarde dat ik kon gaan zitten.

‘U bent...’

‘Jawel, edelachtbare.’

‘U weet waarvoor u moet komen. U houdt vol dat u

het discriminerende artikel niet hebt geschreven?’

‘Nee, edelachtbare.’

‘Wie dan wel?’

‘Ik wil een ander niet slachtofferen, edelachtbare. Hij bewees mij een dienst door tijdelijk de redactie van de krant over te nemen toen ik met vakantie was.’

‘En u bent de zitredacteur, noemen ze dat niet zo?’

‘Dat ben ik niet, edelachtbare. Het was een samenloop van omstandigheden.’

‘Bent u nog steeds redacteur?’

‘Nee, edelachtbare.’

‘Denkt u nu anders over de dingen?’

‘Het artikel vertegenwoordigt mijn mening niet. Ik had het nooit zo geschreven, en voor zover ik toen – als redacteur – verantwoordelijk was voor de inhoud ervan, spijt het me dat het geplaatst is. Maar mijn kijk op de wereld is niet veranderd.’

‘Waarom bent u dan afgetreden?’

‘Ik werk nu bij de Mammoeth-bank, edelachtbare.’

‘Is de bank op de hoogte van uw strapatsen?’

‘Ik neem aan van niet, edelachtbare.’

‘En u hebt een gezin?’

Ik knikte.

‘Dan zal ik deze keer volstaan met de lichtste straf: een berisping. U kunt gaan.’

‘Tikkie-toges,’ zei ik tegen Wessel, en gaf hem met mijn volle hand zachte tikjes tegen zijn warme blote billen. Wat voelde zo’n kindje ontroerend lief aan.

‘Wanneer kom je nou?’ drong hij aan.

‘Ik ben zo klaar. Lust je al een snoepje?’

Als een waanzinnige fietste ik door het verkeer, voor trams en auto's uit om niet te laat te komen, al de derde keer in een week. Als de weg van huis naar de bank iets langer was, zou ik die paar minuten wel inhalen, maar altijd sprong de tijd klok te vroeg verder, soms als je de kaart er in stak. Afschuwelijk, een smoesje te bedenken. Naar de dokter geweest. De brug over de Stadhouderskade omhoog. Lekke band. De wekker liep niet af, meneer. 'Vroeger van huis gaan,' antwoordde de afdelingschef steevast, 'let er een volgende keer beter op. U weet: drie keer te laat, dan moet ik u een boete geven.' Liever dat dan al die smoesjes te bedenken. 'Ik heb me verslapen, meneer, domweg verslapen. Geeft u me maar een boete.' 'Dat bepaal ik zelf,' antwoordde de chef geërgerd. 'Gaat u zo gauw mogelijk naar uw plaats. Anderen moeten in die tijd uw werk verrichten.'

Daar kreeg ik de pest over in. Of ik niet hard genoeg werkte. Als een robot. Een eeuwigheid duurde een dag. Als je nergens aan dacht terwijl je uren achtereen doorzwoegde kwam er toch een eind aan. Vroeger meende ik dat bankbedienden een apart slag mensen vormden, doch dat viel wel mee. Er waren kwezels bij, natuurlijk. Iemand had zich van Laren – waar hij woonde – naar Amsterdam laten overplaatsen omdat de reiskosten dan bij zijn salaris kwamen, en daardoor zijn pensioen later twee of drie gulden hoger zou zijn. Later, over dertig jaar of zo iets. Stapelgek. Maar er werkten ook heel gewone, bijzonder aardige mensen, zonder kapsones. Aan een andere tafel zat een meisje, dat het prachtig vond, door de zaalruimte liedjes te galmen, tot haar het zwijgen werd opgelegd. Zij plaagde alle mannen, trok aan een stoel als ze langs iemand liep, hield haar hand voor iemands ogen en grapte: 'Laatste woord.' Ik had een gedichtje voor haar geschreven, een flauwekulletje: 'Jose-

lien, jij bent zalig om te zien,' en nog meer van die onzin. Ze liet het trots aan iedereen lezen. Mijn eigen cheffin, een zure, ongetrouwde vrouw van een jaar of vijftig, gaf haar standjes als ze bij mij in de buurt kwam, verweet haar dat ze niet preuts genoeg was omdat ze, met haar knieën opgetrokken, naast mij was gaan zitten. Tito noemde ze mij, en ik had haar nooit verteld hoe ik over de dingen dacht. Zouden ze meer van mij weten? Zij zat naast een accountant, die ook al zo vertrouwelijk deed. Hij kankerde op de directie, zei dat ze hem apart hadden gezet omdat ze hem te lastig vonden. Als hij zijn pensioenrechten niet verspeeld zou hebben, was hij toen vertrokken. Het gekste was dat studenten in de economie, die er stage liepen, naar mij toe kwamen om mijn advies te vragen als ze iets niet begrepen. Zo veel wist ik er ook niet van. Als Nederlands staatsburger mocht je geen zaken doen met het buitenland zonder in- en uitvoervergunning, want het vreemde geld moest in de deviezenpot terecht komen, voor de wederopbouw van de Nederlandse economie. Maar als die staatsburger ergens in een ander land als firma domicilie koos, kon hij doen wat hij wou; voor miljoenen dollars rubber kopen in Indonesië, koffie in Brazilië, koper in Chili, of wat dan ook, en het geld kwam op rekening bij een of andere buitenlandse bank. Als ik er met de studenten over sprak, zeiden ze: 'Er is toch geen sprake van ongelijkheid voor de wet? Iedereen kan dit doen als hij wil. Natuurlijk, je moet er het geld voor hebben, maar dat is altijd zo.'

Elke dag wachtte Joselien op mij, om samen te gaan wandelen tussen de middag, te gaan neuzen op het Waterlooplein, of op een terrasje een kop koffie te drinken. Ze had me in haar ban, omdat ze me aan mijn moeder herinnerde, en steeds probeerde ik te ontdekken

waardoor. Haar stem was een tikje hees, zij had dik, donker haar, en een ovaal gezicht met bleke huid. Maar moeder zag er anders uit. Zij verwaarloosde haar kleding, en Joselien was juist goed gekleed, zoals ik het van moeder graag had gewild, en ik brandde van afgunst op andere vriendjes wier moeders, netjes in de kleren, lachend met de meester stonden te praten, al gold dat niet voor alle moeders, want die van Geurt was gek en stond te zingen bij het hek van het schoolplein en met haar armen te zwaaien, en die van Arnold bracht haring weg net als Arnold zelf na schooltijd, en daarom stonk hij naar kattepis, en zat ik naast hem in de bank omdat andere jongens hem uitscholden.

‘Wat zit je toch altijd te suffen,’ onderbrak Joselien mijn in-me-zelf-gekeerd-zijn, ‘vertel me eens waar je allemaal aan denkt?’

‘Aan mijn moeder,’ antwoordde ik korzelig.

‘En wat nog meer?’

‘Dat gaat jou niet aan.’

‘Waarom ben je zo nors tegen me?’

‘Omdat je me niet met rust laat.’

Ik zweeg. Als ik haar wilde ontlopen, liepen we elkaar juist tegen het lijf, en dan kon ik niet meer bij haar wegkomen. Zij boeide me alsof haar charme lijfelijk was, tentakels die zich aan je vasthechtten, een voor een, je weerloos maakten, je wil verlamden zodat je niet op kon staan, niet meer kon zeggen: gegroet, ik smeer hem, ik ga aan het werk, ik ga naar huis. Als ik aan die onzin dacht, lachte ik schamper in me zelf. Joselien, de vampier die zich aan je vastklampt. Wat een stomme, weë romantiek. Misschien was je blij dat zij een intuïtie had voor dingen, waar Lies niet aan dacht, of geen tijd voor had. Ze nam een krant voor me mee, en altijd betrof het iets dat me werkelijk interesseerde. Misschien was ik ook

geveleid door haar bewondering voor me, of brachten haar opmerkingen mij in de war. 'Jij bent te trots om een revolutionair te zijn,' had ze eens beweerd, en ik vroeg me af hoe ze dat bedoelde. 'Zonder die dwaze opvattingen van jou kun je het nog ver schoppen in de wereld,' verzekerde ze een andere keer. 'Ik weet hoe ze hier over je denken. Dat is lang niet mis. Wat kan jou al die rot-zooi toch schelen? Laat de mensen in hun geluk, of in hun ongeluk als je vindt dat ze ongelukkig zijn. Je leeft maar één keer, en om dan het verdriet van de hele wereld op je schouders te nemen. Als ik met jou getrouwd was...' maar nu zweeg zij verward en bloosde.

Daar had je het. Misschien wilde ze gewoon met me naar bed, en ik met haar, wie weet? En gebruikten we al die omwegen om ertoe te komen.

Toen ik van mijn werk thuiskwam, vloog Wessel als een jong hondje op mij af, babbelde honderduit, toonde me een tekening die hij op de kleuterschool had vervaardigd, en zodra ik me een ogenblik bukte klom hij op mijn nek, liet zich, de benen tussen mijn armen geklemd, achterover vallen. Mijn schouders waren zijn bevoorrechte zitplaats, thuis, buiten, en eens, in de Franse Bazar, had een vrouw tegen haar man gezegd: 'Kijk eens hoe die jongen op zijn vader lijkt...'

'Rotjongen,' zei Elsje plotseling, 'moet je weer bij pappie op schootje, bij pappie op zijn nek?' Zij was jaloers op Wessel, na vijf jaren enig kind te zijn geweest, al hield ze nog zoveel van hem. Ik noemde hem zonder er bij na te denken: Bimbombolle, en dan lachte ze hem uit om die gekke naampies, ofschoon ik haar ook altijd andere namen gaf: Elsebel, of wangekind.

De bel bracht redding. Liesjes moeder kwam, niet om mee te eten – ze moest zó weer weg, ze kwam alleen

iets brengen, straks zou ze het uitpakken, als wij klaar waren met de boterhammen.

‘Hoe gaat het op school?’ vroeg ze aan Elsje.

‘Gewoon,’ antwoordde zij.

‘Ze heeft al geleerd wat zelfstandige naamwoorden zijn,’ vermeldde ik trots. ‘Vertel eens aan oma?’

‘Moet je dat aan een kind vragen?’ zei Elsje minachtend.

Oma lachte, riep: ‘Goed zo, leer maar van je afbijten, dat zul je nog genoeg nodig hebben in het leven. Wat dat betreft heb je aan je vader en moeder een slecht voorbeeld. Die willen het iedereen veel te veel naar de zin maken. Dan krijg je stank voor dank.’

Waar bemoeide zij zich mee, ik kon mijn eigen boontjes wel doppen.

‘En nu heb ik nog wat meegebracht,’ sprak oma, met een glimlach om zich heen ziend. Ze liep naar de gang en keerde terug met een grote kartonnen doos, in groen kerstpapier verpakt, en zei tegen Elsje: ‘Jij mag hem uitpakken.’

‘Wat is dat?’ reageerde ik verbaasd, toen er een slinger gekleurde lampjes te voorschijn kwam.

‘Dan hoeven jullie niet steeds kaarsen te kopen voor de kerstboom.’

Die onzin. Het was dat Lies er steeds op aandrong, en dat de kinderen het prachtig vonden, anders kon die boom me gestolen worden. Allemaal christelijk gedoe. Sinds de oorlog voorbij was walgde ik van al dat godsdienstvertoon. Hoe kon je nog aan een god geloven na het vreselijke dat er was gebeurd.

‘Ik wil niet dat we die kerstlampjes houden,’ besliste ik dadelijk nadat oma was vertrokken.

‘Waarom niet?’

Zes grote, verbaasde ogen keken me aan.

‘Sinds wanneer zijn we christelijk geworden?’

‘Dat heeft er niets mee te maken.’

‘Oh nee?’

‘Nee. Je hebt me zelf eens verteld dat Rosa Luxemburg elk jaar een kerstboom kocht.’

Ik zweeg. Maar ik nam het toch niet.

‘Wat ben je star tegenwoordig,’ verweet Lies me.

Ik liep het blauwstenen trapje af om in de elektriciteitswinkel te komen, keek nog eens het adres na en wist zeker dat ik goed was.

Een meisje kwam uit een achterkamertje naar de toonbank.

‘Mijn schoonmoeder heeft ons deze kerstlampjes gegeven,’ begon ik omzichtig tegen haar, terwijl ik de doos op de toonbank zette. ‘Toevallig hadden we zelf al een stel gekocht, en zitten we...’ maar het meisje liet me niet uitspreken.

‘Verlichtingsartikelen worden niet geruild.’

‘Ze zijn nog niet gebruikt. Dat kunt u toch wel zien?’

‘Heeft er niets mee te maken. Het mag niet, van mijn baas.’

‘Is hij er zelf dan niet?’

Het meisje liep naar achteren.

‘Wat wilt u?’ vroeg een man, die nu naar de toonbank kwam.

‘Deze kerstkaarsjes terugbrengen.’

‘We nemen geen lampen terug. Dat heeft het meisje u toch al verteld?’

‘Ik hoef er geen geld voor. Een tegoedbon...’

‘Nou ja,’ mompelde de elektricien, en aarzelde even. ‘Er is vanmorgen uit de Damstraat opgebeld door mensen die een stel kaarsjes willen hebben. Brengt u ze er zelf maar heen, en doe net of u van mij komt.’

Toen ik de Stadhouderskade overstak, fietste ik door het stoplicht, dat juist op oranje sprong. Een agent gebaarde me te stoppen.

‘Uw naam?’ vroeg hij.

‘Het was toch niet rood?’ antwoordde ik.

‘U weet toch wel dat u ook niet door oranje licht mag rijden?’ snauwde hij, ‘uw naam, of gaat u liever mee? En een legitimatie.’

‘Uit de Van Wou?’ riep een man driehoog naar beneden, en kwam een ogenblik later met zijn portemonnee in de hand de trap af. ‘Dat heb je vlug gedaan. Hoeveel krijgt je baas?’

‘Eenentwintig-vijfenzestig,’ antwoordde ik.

Hij gaf me twee tientjes en twee gulden.

De rest mocht ik als fooi houden.

Terwijl ik naar huis fietste, was de aardigheid er al lang af. De kinderen waren teleurgesteld geweest, en dat was toch wel rottig. ‘Je bent onverdraagzaam geworden,’ verweet Lies me tegenwoordig meer dan eens, en nu had ze ook gezegd dat ik star was. Wat kon het me schelen. De hele rotzooi kon naar de bliksem lopen. De ene helft van de familie bestond immers uit doden, de andere helft had de oorlog overleefd. Daar zat ik tussenin, en ik leefde net zo goed met degenen die er niet meer waren als met de overgeblevenen. Op de wip noemen ze dat, schold ik bitter in me zelf. ‘Wees blij dat wij het hebben overleefd,’ herhaalde Lies in elk gesprek verdrietig-verwijtend, en een enkele keer voegde ze er aan toe: ‘Natuurlijk ben jij ook blij dat jij nog wél leeft. Is dat een zonde? Moet je je daar schuldig over voelen? Schuldig zijn de nazi's, en geen water in de wereld kan ze daarvan reinigen. Ze worden overal vrijgelaten en weer naar

voren geschoven zeg je, zelfs in de politieke partijen? Goed, maar de mensen vergeten heus niet wat er is gebeurd. Die vreselijke ervaring is met bloed geschreven.'

'Ik hoop dat je gelijk krijgt...'

'Doe toch niet zo afschuwelijk somber. Je loopt de hele dag rond met het gezicht van een oorwurm.'

'Bemoei je met je eigen zaken,' schreeuwde ik terug.

'Ik wil niet dat je zo tegen me bekt,' antwoordde Lies zachtjes, en begon te huilen. 'Dacht je dat ik geen verdriet heb om wat er is gebeurd... Ik heb toch altijd naast je gestaan? En nu net zo goed. We hebben twee kinderen op de wereld geschopt, wij samen, begrijp je dat. Jij wou ze net zo graag als ik. Laten we er dan ook het beste van maken.'

'Jongen, ga toch op straat spelen,' zei ik geërgerd tegen Wessel, die op mijn nek was geklommen terwijl ik een brief zat te tikken. 'Het is mooi weer, blijf niet binnen.'

'Ik mag van mama niet op straat.'

'Wat is dat nu voor onzin?'

'Jij moest op me passen.'

'Waar is ze dan?'

'Naar de Albert Cuyp.'

'En kon jij niet met haar mee?'

'Dat wou ik niet.'

'Waarom niet?'

Wessel zei niets meer, maar staarde boos naar de grond toen ik hem van mijn schouder tilde.

'Kun je geen antwoord geven?'

'Rotman,' zei hij plotseling, en wou niet bij me vandaan.

Driftig schudde ik hem door elkaar. Ondanks zijn hevig verzet sloot ik hem in zijn kamertje op. Hij schreeuwde, bonsde tegen de deur.

Toen Elsje een ogenblik later binnenkwam, vroeg ze onmiddellijk: 'Wat heeft Wessel gedaan?' Hij had haar horen binnenkomen, gilte door de gesloten deur van zijn kamertje:

'Elsje, papa is stout, papa heeft me geslagen.'

'Kan je wel tegen een kind?' zei Elsje ijzig.

Wat speet het me dat het zo was gelopen. Nou ja, hard was het niet aangekomen. Maar wat bleef er van je principes over dat je kinderen niet mag slaan? Durven ze wel, een groot mens tegen een jongetje of meisje, had ik altijd verontwaardigd gezegd, stel je eens voor dat iemand, twee keer zo groot als jij, jou een pak slaag komt geven. En nu... Alleen omdat je met de pest-in thuis kwam. Omdat je cheffin de baas over je had gespeeld, je op een foutje betrapte. Guldens getikt in plaats van Zwitserse franks, in een kredietbrief. Zij had van de directeur op haar kop gekregen omdat ze het niet had gezien, en het kon de bank duizenden guldens kosten als die firma er misbruik van maakte.

'Wat is hier aan de hand?' vroeg Lies verschrikt, terwijl ze de kamerdeur opengooide en haar tas met boodschappen op de grond liet vallen. 'Waarom schreeuwt Wessel zo?'

'Hij was oervervelend, en toen heb ik hem...'

'Weet je dat hij speciaal voor jou thuis is gebleven? "Ik ga niet met je mee, anders is pappie straks alleen." '

Haastig liep Lies naar zijn kamertje en trok de deur open.

'Kom er maar gauw uit.'

Doch Wessel smakte de deur weer dicht en riep: 'Papa moet me er zelf uitlaten.'

Wij gingen met Elsje naar beroepskeuze, omdat zij eerst-daags de lagere school zou verlaten, en niet wist naar

welke school zij zou gaan. Lies en ik moesten bij de psychologe komen, voor een persoonlijk gesprek. Zij raadde met klem: 'U moet niet zo somber zijn thuis, u moet ook eens een liedje met haar zingen. Dat is absoluut nodig, het is voor een opgroeiend meisje veel te zwaar in een gezin waar geen vrolijkheid heerst.'

Maar zij wist niet dat ik niet meer durfde te zingen, omdat ik dan onherroepelijk ging huilen, en dat was toch ook de bedoeling niet. Ik vervloekte me zelf om al die treurigheid. Ik was zo zwaar op de hand, zo kleverig, zo ongenietbaar geworden als een koegel die niet gaar is. En ineens was ik weer vrolijk, lachte, maakte grapjes, wist niet hoever ik kon gaan zodat de mensen mij er een verwijt van maakten, om een dag later weer rond te lopen als iemand die zwaar in de rouw is.

'Lach eens tegen duimpje,' zei Joselien, terwijl ik verdiept was in mijn werk, en toen ik niet reageerde: 'Wat doe je vanavond?'

Ik keek haar verbaasd aan.

'Waarom vraag je dat'

'Je vrouw is toch met de kinderen naar buiten?'

'En wat zou dat?'

'Doe niet zo bits tegen me. Je bent tegenwoordig helemaal niet lief meer.'

Ik legde een vinger op mijn mond, knikte met mijn hoofd in de richting van de cheffin, opdat zij zou begrijpen...

Zij boog zich naar me over, en fluisterde in mijn oor: 'Om vijf uur wacht ik beneden op je.'

Joselien holde uitgelaten de zee in, vlakbij de pier, en riep: 'Probeer me te pakken, als je kan...'

Ik zwom haar achterna, met krachtige slagen, moeite-

loos door de stroom meegetild, en zij bleef voor me uit zwemmen, steeds verder van de kust vandaan.

Aan de kant werd er getoeterd. We moesten terugkeren, anders werd het gevaarlijk, en ik schreeuwde naar Joselien dat we te ver uit de kust raakten.

Zij begreep dat ik het meende, wachtte op me, liet zich drijven tot ik bij haar was.

Zij aan zij zwommen we terug, of leek het maar zo? Ondanks al onze pogingen schoten we nauwelijks op.

Plotseling schrikte haar hulpgeroep me op. Of maakte ze een grapje?

‘Ga op je rug liggen,’ riep ik, en met mijn lichaam onder het hare, mijn handen om haar kin gespannen, trok ik haar moeizaam met mij mee. Zo had ik het vroeger geleerd op zwemles, en nu kwam het toch van pas. Als we dan een meisje moesten redden, zij boven, jij onder, dan kreeg ik een stijve, en was ik bang dat ze het zou merken, flitste het door me heen. Ik kon bijna niet meer. Daar kwamen twee zwemmers aan om haar van me over te nemen, net op tijd, goeiegod, net op tijd, ik kon haar niet meer houden. Terwijl ik haar los liet, had ik ineens geen kracht meer. De achterstand werd steeds groter. Een golf sloeg over mij heen, en toen ik weer boven kwam en naar lucht hapte, klotste water in mijn open mond, dat ik als een bezetene uitspoog. Brem, bitter als brem, en ook ik schreeuwde om hulp voordat het te laat was en te veel water door mijn keelgat zou spoelen. Gekke gedachten flitsten door mijn hoofd: wanneer zou je buik er vol mee zijn, of je longen, en zou je bewusteloos worden voordat je stikte, en hoe lang zou het duren? Dat mocht niet, met Liesje en de kinderen, en toch was het mijn eigen schuld, ik leefde immers steeds met de doden? Opnieuw zakte ik weg...

Toen werd ik beetgegrepen aan weerskanten en mee-

getrokken tot dicht bij het strand, waar zwemmers een ketting hadden gevormd, tegen mij vloekten omdat ik zo onvoorzichtig was geweest en mij naar de kant brachten, me neerlegden. Rond mij stond een kringetje mensen, en daar stond ook Joselien, snikkend als wist zij zich geen raad.

We wensten elkaar nauwelijks gedag. Ik was alleen maar misselijk, had steeds het gevoel te moeten kotsen, en kroop thuisgekomen in bed, rillend als een koortslidder, en ik schold me zelf uit: 'Stommeling, idioot, grote klootzak die je bent, bijna was je als een hond verzopen. De rest van de familie achterna...'

Die vervloekte NSB-buurman was vrijgelaten, uit barmhartigheid zoals ze alle NSB'ers hadden vrijgelaten, en op de meest onverwachte ogenblikken kwam ik hem op de trap tegen, of bij de deur, die ik voor zijn neus dichtsmeeet. 'Smerige verrader,' zou ik hem willen toebidden, 'een joods meisje heb je vermoord, en de man bij wie ze was ondergedoken is ook nooit teruggekomen. Ik zou je bij je strot willen grijpen, maar dan heb ik me zelf en niet jou te pakken, gorilla, met je gebogen rug en je lange, zwaaiende armen, je kromme benen. Opkijken durf je niet, je sluipt langs de mensen, net als tijdens de oorlog, op de dag van de Februaristaking, totdat je een joodse vrouw aanklampte in de David Blesstraat, met haar meeliep, lachte, en haar uithoorde; of was je blij dat je een keer menselijk contact had?

'Wat zeg je? Hou je bek, jood?'

Ik schopte hem met mijn schoen tegen zijn kin, en nog eens, tot hij achterover smakte en bewusteloos bleef liggen, terwijl zijn handen naast zijn lichaam trilden, en ik zou hem net zo lang trappen tot hij dood was. Waarom trek je me bij hem weg, Liesje? Laat me toch los. Krijg ik

er last mee? Wat kan het me schelen? Niets kan me meer schelen. Moet ik om de kinderen denken? Jij bent er toch, met jou redden ze het wel. Hebben ze hun vader nodig? Waarom zeg je dat? Jij wilt ook dat ik ga janken, net als die psychologe. Zingen moest ik van haar. Ik koop een mondorgeltje, dan merkt niemand het. Dan gaat iedereen dansen, zoals vroeger op dansles, als de man met de viool voorop liep. Hoe ik dat weet? Van mijn baas van voor de oorlog. Heb ik je dat nooit verteld? Luister dan naar me. Luister dan toch een keer naar me. *Luister dan.*

Lies schudde me door elkaar. 'Je lag te gillen,' zei ze verschrikt, 'en je bent helemaal nat van het zweet. Vergeet toch een keer al die ellende. Was het die NSB-buurman? We gaan toch verhuizen, dat beloof ik je. Wil je niet weglopen? Dat is geen weglopen, gewoon een kwestie van zindelijkheid. We wisten immers niet dat hij weer hier zou komen wonen? We moesten toch ruimte hebben, voor als de familie zou terugkomen? Wie kon nou vermoeden...'

Als hij ooit iets tegen me zou zeggen, mij zou uitschelden, dan kon ik me zelf niet meer houden, dat wist ik zeker, en toch mochten er geen ongelukken van komen. Het leek plotseling of ons portaal de toegang tot een spookhuis was geworden, een holle ruimte, waarvan de ene deur automatisch werd dichtgesmeten zodra de andere werd geopend.

'De buurvrouw van de overkant heeft mij aangesproken,' zei Lies. Zij snapt niet dat Wessel met NSB-kinderen speelt.'

'Hoe komt ze daarbij?'

'Het buurjongetje had Wessel op zijn schouders genomen en liep met hem op de stoep.'

'Dat zoontje van die NSB'er?'

'Ja.'

'Hoe moeten we daar nu mee aan?'

'Ik weet het ook niet. Het is een vriendelijke jongen, maar ik wil niet dat hij bij ons binnen speelt.'

...We zitten al een half uur te wachten met eten, en dat nog wel op je verjaardag...

...Ik ben Jan tegengekomen...

...En gisteren vertelde je dat hij de stad uit was...

...Nee, Kees was...

...Ligt die niet meer in het ziekenhuis...?

...De aardappelen zijn brij geworden, de aardappelen zijn aangebrand, de rijst is helemaal drooggekookt, Elsje komt te laat op zang, Wessel zou om zeven uur naar oma, we moeten naar ouderavond, ben je dat soms vergeten...?

...ben je dat soms vergeten...

Niemand. Ik schrok, want ik had juist beloofd eerder thuis te zullen zijn. Lies zou met de kinderen naar het strand gaan omdat we er een houten keetje hadden gehuurd. Ik was het helemaal vergeten. Waarom konden ze niet wachten totdat ik thuis kwam? Ik scheurde de envelop open van een brief op tafel.

'Je bent gek,' stond er, 'je bent gek, want je weet niet meer wat je doet. Vroeger kon ik je vertrouwen, en als je iets zei meende je het, maar je bent veranderd, ongemerkt bijna, zoals de dag in de nacht overgaat, en ik weet niet meer wat ik aan je heb. Je praat als een dronkeman, iemand die zich voorneemt nooit meer te drinken, en na die laatste borrel er toch maar weer een neemt. Je bent onbetrouwbaar geworden. Daar. Dan weet je het meteen. Zo heb ik je nooit gekend. Ik ben verliefd op je

geworden omdat je geen praatjesmaker was. Begrijp je? Geen praatjesmaker. Herhaal dat woord, net zo lang tot dat je weet wat je aan het worden bent. Een ander mens. Je zelf niet meer. Alleen door die vrouw van je werk, al ontken je het duizend keer. Door haar ben je bijna verdronken. Hoe is het in godsnaam mogelijk. Ik moet er niet aan denken. En wéér loop je met haar weg, ik heb jullie gezien in de Utrechtsestraat, twee tortelduifjes. Eerst kon ik het niet geloven. Ik was hartstikke blind, tot ik het met mijn eigen ogen zag. Natuurlijk denk je nu dat ik jaloers ben, dat is immers je steevaste verdediging? Dat ik enig kind ben. Dat ik daarom niet kan delen. Ik wil je helemaal niet met een ander delen, als je dat maar begrijpt. En het zal ook niet gebeuren. Dan blijf ik liever alleen met de kinderen. Ik heb al naar haar gekeken of ze erg knap is, en of dat het misschien was. Ze is jonger dan ik. Ze zal wel mooie borsten hebben, maar ze heeft er ook nooit kinderen mee hoeven voeden zoals ik, kinderen die ook van jou zijn. Goed verzorgde handen, omdat ze niet de aardappelen van een gezin hoeft te schillen elke dag opnieuw. Ik ben wel bitter, zeg je, of daar geen reden voor is na alles wat we samen hebben doorgeleden, doorgevochten, en gewonnen.

En dáár wil je niet aan, dat wij het gewónnen hebben, het lijkt wel alsof je het leven niet meer aandurft, terwijl je gedurende de oorlog zo flink was, de strijd niet opgaf, voor ons saampjes, voor onze kleine meid, voor onze jongen die we op stapel zetten nog éér de oorlog was afgelopen, omdat we niet langer konden wachten, zo graag wilden we hem erbij.

Maar ik wil je geen dingen vertellen die je al lang weet. Ik wil me niet aan je opdringen. Ik wil ook geen beroep doen op wat is geweest. Je bent een vrij mens, en ik zal je niet in de weg staan. Alleen vraag ik me af: wat

heeft zij in godsnaam wat ik niet heb. We waren toch gelukkig samen? Ja, zij spreekt vreemde talen, en ik niet. Zij weet natuurlijk van alles, over allerlei interessante dingen, en ik kan alleen praten over de kinderen, over hun school, hun vriendjes. Daar heb jij niet voldoende aan, dat begrijp ik wel. Maar dat wist je toch van tevoren? Was dan niet getrouwd. Of met een vrouw die had gestudeerd...!’

Woedend verscheurde ik de brief, maar ineens was ik gekalmeerd, en zocht de stukken weer bijeen, paste ze op tafel als een legpuzzel aan elkaar, en las verder: ‘Je wilde nog wel een derde kind. Ben ik daar dan goed genoeg voor? Om kinderen te baren? Begrijp dan dat alle kinderen van ons sámen zijn, net zoveel van mij in zich dragen als van jou, en daar mag je blij om zijn, want jij bent een schip zonder roer geworden, en dat ben ik niet. Jij kijkt mensen die zogenaamd boven je staan veel te veel naar de ogen, en dat doe ik niet, en ik hoop dat onze kinderen het ook nooit zullen doen. Moeder denkt er net zo over. Dan zegt ze tegen me: “Die jongen is in zijn pink beter dan veel van die mensen voor wie hij zo op zijn tenen loopt.” Maar verbeeld je maar niets, zij krijgt ook genoeg van je op die manier, al is ze gek op je. En het rottige is dat ik moet huilen als ik schrijf wat ze vanmiddag tegen me zei: “Het is verschrikkelijk wat er gaande is tussen jullie, want als er twee mensenkinderen bij elkaar behoren, dan zijn jullie het wel.” ’

‘Het is die vervloekte oorlog die me nog steeds parten speelt,’ schreef ik terug, ‘en ik weet niet hoe ik me ervan moet bevrijden. Het is een ellende, te leven met de doden en niet met de levenden. Je vervreemdt erdoor van iedereen, en – wat het ergste is – ook van hen die je het liefste zijn. Ik breek er mijn hoofd over wat ik eraan kan

doen, neem me het beste voor, maar het is een gif dat al maar doorwerkt, in je doen-en-laten overdag, in je dromen 's nachts. "Jullie hebben nog een leven voor de boeg, en ik wil jullie niet in gevaar brengen," schreef vader uit het kamp toen hij kon vluchten, maar het niet deed. Hoe autoritair hij ook was, hoezeer ik daar ook onder heb geleden, toen het er op aankwam deed hij niet wat er bij hem was ingebrand: van de zoon het offer voor de vader te vragen. Omgekeerd, offerde hij zich als vader voor mij, en voor ons gezin. "Jullie zijn nog jong, trekken jullie je van mij niets aan," zei mijn moeder, en wilde niet onderduiken, als dat al mogelijk was geweest. Het is de vraag of zij, ook met een andere instelling, de bezetting hadden overleefd, maar zij bleven, ondanks alles, de toekomst zien door hun hoop op ons te vestigen. En Mark deed hetzelfde toen hij schreef: "Laat Elsje een flinke meid worden."

Zij wilden, dat wij de familie zouden voortzetten als zij niet mochten terugkomen van de onbekende bestemming in Polen, en zij zijn – toen het noodlot hen trof – althans in die opzet geslaagd. Dat is een overwinning op het lot, en er is alle reden om daar blij om te zijn ondanks al het gebeurde, en niet te blijven rouwen, zes jaar al sinds de nazi's zijn gecapituleerd.

Natuurlijk ben ik ook blij om te bestaan, met jou, met de kinderen. Jij wou, in de mobilisatie, Elsje 'op stapel' zetten, omdat niemand wist wat er nog zou kunnen gebeuren. Toen zij er kwam werd zij, in al haar onschuld van baby en kleuter, de hoop van allen in de familie: van jou en mij, van de gedeporteerden, zoals ik al schreef, van jouw moeder die zich in het concentratiekamp uit verlangen naar onze kleine meid op de been hield, van haar man in zijn afscheidsbrief van de wereld. "Ik hoop dat jullie in gunstiger tijden aan gezinsuitbreiding zullen

doen,” zo schreef hij ongeveer, en in de hongerwinter nog zijn wij daaraan begonnen, en er – dankzij de spontane hulp van goede mensen – in geslaagd.

Er is dus, naast alle verdriet, ook reden om blij te zijn, en waarom durf ik daar niet voor uit te komen? Die vraag stel ik mij duizend maal, en alleen ik zal er op kunnen antwoorden. Als kind was ik zo jaloers als menselijk gesproken maar mogelijk was, en die gevoelens zullen ergens, onderdrukt, stevig onder het oppervlak, nog wel in mij leven. Mark was zestien maanden jonger dan ik, en – hoe vaak al? – heb ik niet uitgerekend: dan is hij verwekt toen ik zeven maanden oud was. Misschien ben ik te vroeg van de borst genomen. God weet hoe afgunstig ik was toen hij bij mijn moeder aan de tiet lag, en mij een fopspeen in de mond werd gedouwd. “Jullie willen altijd hetzelfde hebben,” nog hoor ik mijn moeder erover klagen. Misschien is het wel de emotionele ondergrond van mijn latere levensbeschouwing, iedereen hetzelfde, dezelfde rechten, dezelfde moeder bij wijze van spreken, hetzelfde paradijs, zonder concurrentie.

Maar dat zijn veronderstellingen. En het betekent niet dat ik mijn vertrouwen in een socialistische toekomst aan mijn persoonlijke emoties wil binden. De mensheid is, biologisch gesproken, nog ongelofelijk jong, een baby, meer niet, en daarvan uitgaande is het fantastisch wat zij al tot stand heeft gebracht, en verschrikkelijk zijn de ziekten die zij heeft doorstaan, en die altijd in haar geheugen zullen voortleven, zoals stalinisme en fascisme, en de miljoenenmoord van de afgelopen oorlog. Natuurlijk zal er een tijd komen dat zij volwassen wordt, en het is niet aan te nemen dat zij het eigendom van, het beheer over de maatschappelijke rijkdommen in handen zal laten van enkelingen: kapitalisten, bureaucraten. Het zou ook niet kunnen, anders zou zij zeker ten onder gaan

aan de tegenstellingen, die een klassen- of een kastenmaatschappij kenmerken, en voor die ondergangsmogelijkheden is zij bezig alle instrumenten te scheppen. In die zin voel ik mij met alle vezels verbonden aan de toekomst van de maatschappij, omdat immers ook voor mij de grens duidelijk werd tussen het zijn en het niet-zijn.

Waarom dit politieke verhaal, terwijl het mijn bedoeling is, door deze brief een oplossing te zoeken voor onze moeilijkheden? Ik weet het niet. Wél weet ik, dat als de mensheid deze catastrofale periode overleeft, de mogelijkheid van een nieuwe oorlog steeds kleiner wordt, alleen al omdat het gebruik van de wapens, die men thans bezig is te perfectioneren (waar men al niet perfect in kan zijn...) tot zelfmoord van de mensheid zou leiden. Terwijl ik deze brief schrijf, is er oorlog ontbrand op Korea. De strijd gaat niet meer, zoals vroeger, om koloniale buit, maar het ziet er naar uit dat de koloniale volken zich opmaken het juk van zich af te werpen, en dat de komende worsteling in de wereld dit karakter zal dragen.

En weer vraag ik me af: waarom al die politieke rechtvaardigingen? Waarvoor? Voor wat? Wil ik me zelf moed inpraten om het leven weer aan te durven? Draai ik om de vraag heen in hoeverre mijn houding werd beïnvloed door onderdrukte afgunst? Op iedereen was ik jaloers, op mijn zusje, op mijn broertje. Ik zal wel eens kwaad zijn geweest op mijn moeder, op mijn vader, als ik dacht dat zij voor werden getrokken. Ik zal ze soms 'weg' hebben gewenst, maar dat mijn zusje zou sterven aan tbc., dat mijn ouders en Mark door de nazi's zouden worden vermoord; het is te verschrikkelijk om eraan te denken.

Misschien dat daarom onderdrukte gevoelens uit

mijn jeugd zo hardnekkig de kop opsteken, dat ik daarom voortdurend de kluts kwijt raak, bij mijn verdriet, maar ook bij mijn geluk met jou en de kinderen. En daarmee: bij mijn eigen bestaan.

Ik weet het niet meer.

Ik weet het niet meer.

Maar wij horen bij elkaar. Ik kan niet zonder jou, ik kan niet zonder de kinderen. Weet je nog wat ik je vroeg toen we verliefd op elkaar werden: 'Zullen we het samen proberen?'

We hebben het niet te gek gedaan, als je ziet door wat voor stormen wij moesten. En er is alle reden, om die poging voort te zetten. Want, wat anders is het leven dan een poging, met vallen en opstaan?'

De lucht boven de hei trilde in de zon, zo warm was het op de Veluwe, en toch moesten we doorfietsen; nog een kilometer, dan waren we op het kampeerterrein van Zon en Vrijheid, en hadden we het er weer opzitten die dag, zoals we er daags op uittrokken, naar de Hoge Veluwe, naar Arnhem zelfs waar we zochten naar de Ruitersstraat, het geboortehuis van mijn moeder, naar Hattem. Daar had mijn oude schoolmeester gewoond, of zijn vrouw, dat kon ook.

'Ik zal je wel duwen,' zei ik opnieuw tegen Liesje, maar zelf kon ik ook niet meer, en uitgeput kwamen we aan bij de grote legertent, eetzaal voor alle kampeergasten, die ons met een hoeraatje ontvingen.

'Daar heb je de tortelduifjes,' spotte een Rotterdammer. Hoe kwamen ze aan die onzin?

'Hoe zou het met de kinderen gaan?' vroeg Liesje toen we zaten te eten.

'Maak je maar geen zorg,' verzekerde ik haar, 'die worden door moeder hartstikke verwend.'

We strekten onze benen in de tent die we er voor onze vakantie hadden gehuurd, voelden de kramp in onze kuiten, terwijl de zonnewarmte nog op onze lichamen nagloeide. Dat zou morgen wel weer over zijn. We waren zelfs een dag naar Enschede wezen liften, om een oude vriendin van Liesje te bezoeken die Mark had geholpen om een onderduikadres te vinden, en werden onderweg meegenomen door twee motorfietzers, op weg naar de TT-races in Assen. Ze namen ons achterop, omdat dit beter was voor hun evenwicht, vertelden zij, en wij gierden langs de weg. Zij haalden elkaar voortdurend in, en dan verwonderde ik me over Lies, die zich rustig aan de heupen van de berijder vasthield, terwijl ik me wanhopig aan de mijne had vastgeklampt, doodsangsten uitstaande, ervan overtuigd elk ogenblik tegen de straatstenen te kunnen smakken. Toen we evenwel levend in Enschede aankwamen, was de vriendin niet thuis, en haar man keek ons de deur uit.

‘Je moet nog eens vertellen dat hij zo’n aardige kerel was vroeger,’ mompde ik tegen Liesje, maar zij antwoordde: ‘Misschien is hij zo veranderd nadat hun jongste kindje is gestorven. Vroeger was hij erg vriendelijk. Zij waren heel vrij samen toen ze nog niet getrouwd waren. Ze vertelde me hoe zalig ze konden vrijen, daar was ik gewoon jaloers op. Ze hebben het wel eens over provincialen, maar ik wou dat wij in Amsterdam zo waren opgevoed.’

‘Toch was mijn vader, een echte Amsterdammer, vrijer dan mijn moeder uit de provincie,’ merkte ik op. ‘Hij probeerde tenminste, op een of andere onhandige manier het bestaan van sex duidelijk te maken. Bij mijn moeder was zo iets ondenkbaar. Die vrome joodse gezinnen, het is een wereldje apart. Weet je wat ik heb gehoord? Dat er orthodoxe joden zijn, die er door een gaat-

je in een laken bij hun vrouw inmogen. Je wordt zo verpest door die antiseksualiteit. Als kind vond ik schuine moppen slecht al luisterde ik net zo goed mee, en vertelde ik er ook wel eens een, maar als er een nieuwe jongen kwam wonen hoopte ik dat hij anders was, en natuurlijk werd ik dan teleurgesteld.'

Plotseling viel me een droom in, van de nacht tevoren. Zou ik die kunnen vertellen?

'Waarom ben je zo stil?'

'Ik heb gisternacht van mijn moeder gedroomd,' antwoordde ik aarzelend.

'Ik vrijde met haar. We lagen in bed en zij was niet naakt, en toen ik in haar wilde was ze verlegen, maar toch stond ze het toe. Het was heerlijk warm in haar lichaam. Ik voel nog de warmte binnen haar lichaam.'

'Zij was toch ook warm van binnen? Hoe lief was ze niet altijd voor mij. Weet je nog, toen ik zwanger was van Elsje? Ze verwende me de ganse dag door, met een eitje, room in mijn koffie, steeds stond ze klaar om goed voor me te zijn. Ze vertelde ook gekke dingen. Of ik wel wist, hoe ik, als het nodig mocht zijn, de geboorte van kinderen kon voorkomen. Terwijl ze jou nooit een woord heeft gezegd, en we al lang getrouwd waren. Je moest er een sponsje met azijn in doen, verzekerde ze, dat had ze van Nellie gehoord, een vroeger dienstmeisje, haar zusster was hoer geweest, die wist het wel. Als het eens mis ging moest je er zeepsop inspuiten, er zeep aansmeren net zo lang tot het ging bloeden, dat hielp ook. Vreselijk hè, de manier waarop die mensen hebben geleefd.'

'Ja,' antwoordde ik afwezig.

'Had je ook een zaaduitstorting?' vroeg Liesje, mij verrassend.

Daar had ik helemaal niet aan gedacht, maar anders had ik het natuurlijk gemerkt.

‘Nee, dat niet.’

‘Dat was ook niet goed geweest’ besliste Lies opgelucht, ‘aan zo’n droom kun je niets doen, maar het moet niet te echt worden. Je zou me jaloers maken. Jullie moederskindjes maken het ons vrouwen toch al moeilijk genoeg. Laat eens voelen?’ en met de palm van haar hand tilde ze voorzichtig mijn ballen op. ‘Allemaal voor mij, begrijp je,’ en zij vlijde zich tegen mij aan. ‘Nu gaat hij kopjes geven,’ en zachtjes omvatte ze mijn eikel. ‘Wat een geluk dat het niet meer is zoals vroeger, toen je meteen een zaaduitstorting kreeg als ik je betastte. Hij is mijn lieverdje, die mag ik toch wel aaien?’

‘Maar als je zo doorgaat houd ik het niet meer op. Het zijn net mieren, die in je gaan krioelen en naar boven willen. Kom liefje,’ en nu streelde ik haar.

Wij lagen nog, uitgeput van het vrijen, in elkaar, toen we buiten plotseling hoorden roepen: ‘Kom eens kijken, zie die lucht daar.’ Mensen schreeuwden tegen elkaar. We rukten ons uit elkaars armen, en terwijl ik haastig mijn pyjama aantrok, opende ik de tent om te zien wat er aan de hand was. Een donkere wolkenmassa naderde snel aan de zomersheldere hemel, naar het scheen opgestuwd door een flets-geel spiraalvormig aanhangsel. Ineens joeg onweer zijn bliksemschichten door de lucht, en rukte de storm aan onze tent, terwijl iets verderop bomen knakten, zeilen meevlogen als reusachtige vlinders in het geweld. Wij omklemden elkaar, drukten het grondzeil omlaag, doch na enige minuten was de wervelstorm overgetrokken, om elders verwoestingen aan te richten.

‘Weet je nog hoe het onweerde in de Ardennen?’ herinnerden wij ons. En die krankzinnige nacht in Horssen? En hoe we de eerste stoot gaven om Wessel te krijgen, midden in de hongerwinter? Het schijnt bij ons te ho-

ren, storm en ontij.'

'En geluk,' voegde Liesje er aantoe. 'We hebben toch zeker fijne kinderen. Maar stormvogels zijn het wel.'

'Jij hier, om deze tijd?' vroeg ik blij verbaasd, toen ik mijn fiets op het buitenportaal had gezet en Liesjes moeder de gangdeur opendeed.

'Je mag je schoolgeld wel terughalen,' vermaande zij, en haastte zich terug naar de keuken. 'Jullie hadden Liesje toch uitgerekend voor eind mei?' vervolgde ze toen ik me bij haar voegde. 'Vergeet het maar. Vanmiddag al kreeg zij weeën, en we hebben zelfs de dokter gewaarschuwd, die pontificaal met een kraamverzorgster kwam opdagen. Maar toen ze zaten te wachten, wilde er niets meer komen.' "Je denkt zeker dat ik tandarts ben," zei hij tegen Lies, "als ze die zien gaat de pijn ook over." Later zijn ze weggegaan. Ik ben voor alle zekerheid toch hier gebleven. Ga maar liever je vrouw goeiedag zeggen dan dat je met je schoonmoeder staat te kletsen. Ze zit met haar konnetje op het balkonnetje in het zonnetje,' rijmde ze, en lachte.

Ik liep door naar de waranda, die we hadden afgeschermd met een soort vangnet, omdat Wessel liefst tot aan zijn navel over de afscheiding hing en onherroepelijk, getrouw aan de wetten van de zwaartekracht, een keer van twee hoog naar beneden moest duvelen als we er niets aan hadden gedaan, en ook nu gilden soms de burens van de overkant als hij in de afscherming was geklommen.

Maar Lies zat er alleen, haar handen in de schoot onder haar buik, die haar als een ballon omhoog leek te willen tillen. Zij tuurde afwezig voor zich uit, haar ogen naar het scheen gericht op de oneindigheid. Toen hief zij haar hoofd naar mij op.

‘Heeft moeder het je verteld? Ik dacht werkelijk dat het ging gebeuren. Van het wachten word ik stapelgek. Later zijn moeder en ik naar de Marathonweg gelopen, er was daar een kinderstoel te koop. Over de Apollolaan zijn we teruggewandeld, de stoel tussen ons in. Het gekste is, toen het begon op te zetten ben ik me gaan wassen in een teil, klaar voor de start. Loos alarm.’

We zaten aan tafel, ’s morgens om 8 uur, en er werd gebeld.

‘Komt Elsje,’ schalde een jongensstem van beneden. Zij proppte een boterham in haar mond en rende de deur uit. ‘Zou je oma niet gedag zeggen?’ riep ik haar na, maar ze hoorde me al niet meer. Wessel kroop bij oma op schoot, keek haar even aan, en klom op haar nek. ‘Je bent veel te zwaar,’ mopperde ik. Zij vond het echter goed, en hij trok zich van mij niets aan nu oma er was. ‘Als jij zo naar je werk moet, zal ik hem wel naar school maken.’

Lies was, tegen haar gewoonte in, te bed gebleven. ‘Laat je nou ook eens verwennen,’ had moeder gezegd, blij dat ze die kans kreeg. Maar plotseling werd er uit de slaapkamer geroepen: ‘Oh lieveling, ik hou het niet meer uit.’

‘Jij naar school,’ zei moeder haastig tegen Wessel, terwijl ik naar Liesje toeging.

Zij was opgestaan, maar toen ik bij haar kwam kromp zij ineen, pakte me bij een been, kneep erin, gilde het uit. ‘Bel jij de dokter,’ riep ik naar moeder, en omarde Liesje voorzichtig, leidde haar naar bed.

Even later was onze huisarts er al, samen met de kraamverzorgster die hem moest assisteren bij de bevaling, en die hem naar de ogen keek. ‘Pak jij mijn koffer-tje uit,’ gelastte hij, en zij antwoordde steeds: ‘Ja, dok-

ter; goed, dokter.'

'Je haalt toch niet weer een grapje uit, hè?' dreigde hij half ernstig, half spottend tegen Liesje. 'Je hebt me bij mijn patiënten van het spreekuur weggehaald, die hebben er ook recht op dat die kleine er nu komt. Wat wil je hebben, een jongen of een meisje?'

'Een meisje, dokter,' antwoordde Liesje gedwee, dat is gezellig, dan gaat ze later met me mee naar de...'

'Au...' onderbrak ze haar woorden, 'naar de markt.'

'Daar zal ik dan voor zorgen,' beloofde de huisarts, en Liesje zei verlegen: 'Ach, u houdt me voor de gek. Hoe kan dat nou.'

De dokter luisterde al niet meer.

'Kan ik in de keuken mijn nagels even borstelen?' vroeg hij, trok een witte jas aan, liep heen en weer, draaide wat aan de radio, wou geen koffie toen moeder hem die aanbod, en zei geërgerd: 'Waar blijven die weeën nou?'

'Ik kan er niets aan doen, dokter,' merkte Lies schuchter op.

'Zij is echt niet kleinzerig, dokter,' voegde ik er onrustig aan toe. Als hij maar niet dacht dat het verbeelding was geweest.

'Gaat u toch zitten, dokter,' drong moeder bij hem aan, 'nu lust u wel een kopje...'

De huisarts bleef staan.

'Weet je wat we doen?' zei hij tegen de kraamverzorgster. 'Ik ga naar mijn patiënten. Het heeft geen zin om hier uren te zitten wachten. Zo lang duurt het nog wel. Als de weeën werkelijk beginnen, bel me dan meteen op, of waarschuw mijn vrouw. Zij weet ervan.'

Voordat hij vertrok, gaf hij Lies een spuitje in haar bil.

'Blijf nu maar rustig op mij wachten. Ik kom straks weer.'

Hij was de deur nog niet uit, of het water brak door.

‘Loopt u maar wat heen en weer,’ zei de kraamverzorgster vriendelijk tegen Liesje, ‘ik zal uw bed verschoonen. Als er opnieuw weeën komen, wilt u de dokter dan meteen opbellen?’ vroeg ze aan mij.

‘Oh jongen, oh man,’ kreunde Lies. ‘Nee, ga niet bij me weg. Bel jij dan, riep ze naar moeder, de dokter moet komen, laat hem komen.’

Moeder en ik stonden aan het hoofdeind, terwijl de kraamverzorgster nu naast Liesje ging zitten. Zij was een jonge in zich zelf gekeerde, magere vrouw, en keek bezorgd naar Lies.

‘Kunt u haar niet helpen?’ vroeg ik. Resoluut antwoordde ze dat ze daartoe niet bevoegd was.

‘De dokter zal trouwens zo wel komen. U hebt toch gebeld?’ vroeg ze aan moeder.

‘Ja, zuster. Hij was er nog niet, maar zijn vrouw zou hem waarschuwen zodra hij thuiskwam.’

‘Ziet u wel, u moet niet ongeduldig...’

Lies gaf een schreeuw, kermde: ‘Ik hou het niet meer uit, ik hou het niet meer uit...’

Zweet brak me uit, en plotseling herinnerde ik me dat ik, als kind, bij familie had gelogeed, en dat mijn neefje zo lag te kermen, dat de dokter niet kwam, en dat een ander familielid hem in een deken had gewikkeld en naar het ziekenhuis had gebracht, waar hij onmiddellijk aan buikvliesontsteking moest worden geopereerd.

‘De dokter móét komen,’ riep ik.

‘Bemoeit u zich er niet mee,’ gelastte de zuster mij, terwijl ze tegen Lies zei: ‘Probeert u nou maar even kalm te blijven, de dokter...’

‘U móét me helpen, zuster, ik voel dat het nu komt...’

De kraamverzorgster keek mij onderzoekend aan, richtte haar ogen op moeder, en zei plotseling tegen haar:

‘Houdt u haar knieën vast. De benen wijd. En gaat u weg,’ gebod ze mij, ‘pottenkijzers kunnen we nu niet gebruiken.’

Ze was nog niet uitgesproken, of Lies gaf weer een kreet.

Toen trok de kraamverzorgster rubber handschoenen aan, en zei zonder aarzeling tegen haar: ‘U moet alles doen wat ik zeg, begrijpt u?’

‘Ja,’ zuchtte Lies.

Zij perste op bevel, ontspande, haalde diep adem, pers-te opnieuw, zonder een kink te geven.

‘Die knieën verder uit elkaar.’

Moeder knikte, duwde de benen nog meer zijwaarts.

De zuster drukte onder de schede.

‘Om inscheuren te voorkomen,’ zei ze verontschuldiging, en voor elke handeling verstrekke ze een verklaring, die Lies in zich scheen op te zuigen en zonder enige aarzeling voerde ze zwijgend uit wat er van haar werd verlangd.

Toen kwam er een wee, zo hevig dat ze ervan rilde zoals de aarde beeft onder een naderende eruptie. Het scheen alsof de zuster de schaamlippen uiteen wilde masseren, en ik dacht: ‘Schaamlippen, waarom die afschuwelijke naam schaamlippen voor het liefste dat een vrouw bezit?’

Op hetzelfde ogenblik nog pelde de verzorgster het voorhoofdje uit het lichaam door de schedewand omlaag te duwen.

‘Het heeft donker haar,’ en: ‘Perst u nog eens.’

Het achterhoofdje en het voorhoofd werden geboren. Toen trok de zuster het hele hoofdje uit haar onderlichaam. ‘Als de kop van een kangeroetje uit de buidel van haar moeder,’ flitste het door mij heen. Daarna legde zij voorzichtig een hand onder het kinnetje en de

andere om het achterhoofd van het kindje, en nu wist zij een schouderdje uit Liesjes lichaam te bevrijden met haar tastende vingers alsof zij aan het boetseren was.

Weer moest Lies persen, en werd er nog een schouderdje geboren, kwamen de handjes ter wereld, twee vuistjes onder het kinnetje tegen elkaar gebald.

Het scheen alsof er niets meer zou gebeuren, het lichaam moest uitrusten van al die inspanning, en de baby niet bereid was, zich helemaal naar buiten te begeven. Vermoeid lag Lies met het hoofd op de kussen gedrukt, zweet stroomde van haar voorhoofd. Even keek ik naar moeder, die voorzichtig Liesjes benen uiteen bleef duwen, heel zachtjes om haar geen pijn te doen, met haar vingers de knieën strelend als wilde zij Lies geruststellen, maar die gilde ineens: 'Ik scheur uit elkaar,' en een golf bloed stroomde uit haar schede, drupte langs haar dijen omlaag.

Als uit eigen kracht gleed het kindje nu uit haar, gelijk een schip dat van de helling glijdt en zich niet meer laat stuiten.

'Wat een zalig gevoel...' verzuchtte Lies, en sloot haar ogen.

Triomfantelijk tilde de kraamverzorgster de geborene aan de beentjes ondersteboven omhoog, zei lachend: 'Wie biedt voor dit meisje...'

Ineens was de spanning geweken, en ik voelde me nu niet meer verlegen tussen die drie vrouwen, een indringer voor de kraamverzorgster, een onhandige schooljongen voor moeder. Liesje kneep me even in mijn arm om me gerust te stellen en zei zachtjes: 'Ik ben zo blij.'

Toen ik me over haar wilde bukken om haar een zoen te geven, zag ik de navelstreng van het buikje van de kleine slingerend over een meter lengte tussen haar benen verdwijnen, en richtte me weer gauw op.

Op dit ogenblik kwam de dokter binnen, en schreeuwde: 'Godverdomme, wat is hier gebeurd...'

'De kleine is al geboren, dokter,' antwoordde de verzorgster schuchter.

'Hoe kan dat, zo gauw?' vroeg hij verbaasd, en toen: 'Het is nog geen half uur geleden dat ik wegging.'

'Opzij, weg hier,' bromde de arts tegen mij, 'ik moet uw vrouw nog even helpen.'

'Mag ik de klem?' gelastte hij de verzorgster, en bond de navelstreng er mee af.

'En de schaar...'

Met een handige beweging knipte hij de navelstreng door.

Ik liep naar Lies toe, en nu kuste ik haar op het voorhoofd.

Zij knikte even, haar hoofd uitgeput op het kussen.

'Nu moet u echt weggaan,' zei de verzorgster. 'Straks komt de nageboorte. De dokter wil liever niet dat u daarbij bent. Het kindje is er toch al...'

Op haar tenen liep moeder met mij mee naar de gang.

'Dat is godzijdank goed afgelopen.' Haar stem beefde. 'Gefeliciteerd, mijn jong. Vandaag mag dat ouwe mens je wel een zoen geven.'

Even voelde ik haar lippen op mijn wang, en ik kuste haar onhandig terug op haar neus.

'Heb je gezien dat ons meisje appelwangetjes heeft?'

'Ga jij nu even boodschappen doen. Het lijstje ligt binnen op tafel. En zorg dat je bijtijds aan school staat om Elsje en Wessel te vertellen dat ze er een zusje bij hebben gekregen. Dan ga ik weer naar Lies.'

Zij zweeg een ogenblik, als wist zij niet meer wat zij wilde vragen.

'Drie kinderen, dat is een heel gezin.'

'Wij waren ook met zijn drieën vroeger, bij mijn vader

en moeder.'

'Weten jullie al hoe jullie de kleine meid noemen?'

'Carinja', antwoordde ik trots, 'dat betekent zoiets als: liefje.'

Sal Santen bij De Arbeiderspers

Julie is jodenvolk

Herinneringen aan een jeugd

Deze vijandige wereld

Schetsen van jeugd en oorlog

Sneevliet, rebel

Over zijn kameraad, opponent, en schoonvader: Henk Sneevliet

Een geintje

Was het dat maar...

Bij de Wetenschappelijke Uitgeverij is van dezelfde auteur verschenen:

!Adiós compañeros! Politieke herinneringen

Herinneringen van een voormalig trotskist over het trotskisme in de Vierde Internationale, die een onmisbare bijdrage vormen aan de geschiedenis van de wereldrevolutie.

* [Sal Santen] beschikt over het vermogen uiterst gecompliceerde mensen en zaken eenvoudig te omschrijven. En hij doorziet niet alleen de karakters om zich heen, maar ook zich zelf.

— Jan Rogier in *Vrij Nederland*